
HERMAN M. JÁNOS

Jegyzetek Szenczi Kertész Ábrahámról, a Váradi Bibliáról és teológiai jellegű kiadványairól*

Szenczi Kertész Ábrahám hagyatékából kiderül, hogy a tudós tipográfus családos ember volt, és ezerötyszáz példányban nyomtatta ki a Váradi Bibliát, amelynek Barcsay Ákos fejedelem volt az egyik megmentője. Teológiai tárgyú műveinek a számbavétele pedig azt jelzi, hogy munkássága nagymértékben járult hozzá a gondolkozás és az egyházi élet megújulásához.

Szenczi Kertész Ábrahám fennmaradt ármálisát szemlélve, tisztelettel adózunk a magyar művelődés egyik „kertészének”, vagy ha úgy tetszik, akkor szellemi „fegyverkovácsának” a munkássága előtt, hiszen bő negyedszázad erejéig, 1639 és 1667 között könyvek hosszú sora, köztük a Váradi Biblia, mintegy „szent kints és fegyver” gyanánt került ki a sajtója alól.

Jóllehet az irodalom eszközeivel való ismeretterjesztő és egyházépítő szolgálata kimagasló, a nemzeti emlékezés szintjén a neve még csak a köztudatba való beépülés folyamatában tart, és munkásságának a részletes teológiai értékelése is várat magára. Tehát ismét csak adósságot törlesztünk¹ azzal, hogy a Partiumi Keresztény Egyetemnek a reformáció² ötszázadik

* Köszöntés gyanánt, Dr. Pálfi József rektor úr ötvenedik születésnapjára.

1 Zoványi Jenő értékes egyháztörténeti lexikonából kimaradt a Szenczi Kertész Ábrahám életére és munkásságára vonatkozó adatok közlése. Zoványi a Váradi Bibliáról is keveset közöl, de számunkra érthetetlen módon még ott sem említi Szenczi Kertész nevét, aki azért írt néhány előszót és fordított is.

2 A reformációról az 1655-ös váradi kalendáriumban az 1517-es év kapcsán ez áll: „Luther Márton a Pápa indulgentiái ellen támad Witebergában, melyeket Tecelius Barát Németországban széllyel hordozván pénzen adogatott; honnan a’ religio változása lőn.” Lásd a Szenczi Kertész Ábrahám által szerkesztett és kiadott Neubart Christoph féle Kalendáriumot az 1655-ös esztendőre. „Ez Magyar-Országra, Erdélyre, s azoknak szomszéd tartományira nagy szorgalmatossággal alkalmaztatott.” Lásd: Függelék I. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 21-én: http://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/22022/1/BCUCLUJ_FCS_BMV2881.pdf

évfordulóját ünneplő konferenciáján³ a Szenczi Kertész Ábrahám munkásságára, családjára, nemesi levelére, címerére, a bibliához írott előszavára, a számos teológiai kiadványra és a Váradi Biblia⁴ néhány jellemző adatára emlékezünk.

Eruditiójáról apró jelek is sokat mondanak, például az, hogy a világtörténeti események közül kiemeli, hogy 1452-ben feltalálták a könyvnyomtatást. Meggyőződésünk, hogy egy évszázaddal korábban a Johannes Gutenberg nyomdája⁵ és bibliakiadása (Mainz, 1452) nemcsak humanista teljesítmény volt, hanem az európai megújulásnak az egyik elindítója, amely a kilencvenöt tétel kifüggesztésével folytatódott Wittenbergben, majd gyűrűzött tovább az élet minden területén. A reformáció százada óta Várad többször is felkerült azokra a lajstromokra, amelyeken gondosan jegyezték a főiskolával, egyetemmel és nyomdákkal rendelkező európai városokat. Viszsa és előre tekintve, elkötelezetten valljuk, hogy a hitbeli és tudományos ismeretek terjesztését akár missziói, akár pedagógiai, de más okoknál fogva⁶ is oly hatékonyan kell művelni, mint ahogyan azt Szenczi Kertész Ábrahám és a nemzedéke tette a nehéz időkben.

Megemlítjük, hogy hálás örökösökként Tőkés László püspökkel az élen együtt szorgalmaztuk a Váradi Biblia hasonmás kiadását 2002-ben, és a fáradozásunk nem volt hiábavaló.⁷ A Királyhágómelléki Református Egyház-

(Különben az addig kézzel írott bűnbocsátó cédulák nyomtatásban először a Gutenberg sajtolója alól kerültek ki.)

3 A 2017-es esztendő folyamán ez a harmadik közös nevezőjű konferencia, ahol a hajdani váradi nyomda kincséről értekezünk. A Szent László Napok alkalmával a Nagy B. József által szervezett biblia-kiállításon 2017. június 21-én a várban, a Dukrét Géza elnök által rendezett XXIII. Partiumi Honismereti Konferencián pedig 2017. szeptember 9-én dr. Pálfi József professzor a Partiumi Keresztény Egyetemen tartott előadást a Váradi Bibliáról.

4 RMK. I. 930. sz.

5 A könyvnyomtatás kezdetének a jelentőségét ismerve, a szerző nyomán Szenczi Kertész Ábrahám az 1655-ös Kalendáriumában ezt így közli: „1452. A' könyv nyomtatás találtatik Moguntiában.” Neubarth Christoph theolog. s astronomus Kalendarioma mellyet irt Christus urunk születése után 1655 esztendőre, es Magyar Orszagra, Erdélyre s azoknak szomszéd tartományaira alkalmaztatott, Varadon, Nyomtatattott Szenci Abraham által, [1654]. [http://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/22022/1/BCUCLUJ_FCS_BMV2881.pdf] Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 21-én. (Neubarth kalendáriumát vajon ki fordította magyar nyelvre? Dukkon Ágnes: *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16-17 századi Közép-Európában*. című tanulmányában ezt az 1655-ös kiadást nem említi. In: *Magyar Könyvszemle* 120. évf. 2004, 124–126.

6 A világhálón találkoztunk a közelmúltban egy olyan adattal a „Biblia és Reformáció” elnevezésű kiállításon (a Magyar Bibliatársulat szervezte), ahol azt közölték, hogy a Váradi Biblia hatezer példányban készült. Lásd <http://bibliatarsulat.hu/wp-content/uploads/2017/02/abibliaesareformacio.pdf>, utolsó megtekintés: 2017. szeptember 19-én

7 A magyar állam anyagi támogatásával (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma) és Balog Zoltán miniszter közvetítésével a Balassi Kiadó vállalta a facsimile készítését. E he-

kerület tulajdonában lévő, a Szenczi Kertész Ábrahám nevét viselő sajtóház avatásakor pedig a nemeslevelének a latin szövegét⁸ is lefordítottuk⁹, berámaztattuk és a nyomda előcsarnokában kifüggesztettük.

A helyi elismerést tanúsítja a Váradi Bibliának a Partiumi Keresztény Egyetem panteonjában felállított bronz emléktáblája is, amelynek a Biblia Éve alkalmával, 2008-ban volt az avatása.¹⁰ Akik pedig ugyanabban az évben láthatták a Nagyváradon vagy Debrecenben bemutatott zenés táncjátékot¹¹ a Váradi Biblia történetéről, azok számára felejtethetlenné vált ez az előadás, akárcsak a dalbetétek szövege.

Összefoglaló jellegű tanulmányunkban nemcsak az ellenőrizhető forrásokat igyekszünk felmutatni, hanem függelékben csatoljuk a Szenczi Kertész Ábrahám előszavát¹², amelyet valószínűleg 1661-ben írt és csatolt Kolozsváron a Bibliához¹³. Igazi sajnálatunkra 2002-ben ez a nagy horderejű előszó kimaradt a hasonmás kiadásból, mivel hiányzott az általunk rendelkezésre bocsátott példányokból¹⁴. Írásban ezt eddig senki sem jelezte, illetve utólag mi magunk vettük észre.

lyen illesse köszönet ennek a nemes vállalkozásnak a műszaki előmozdítóit is, így Kőszeghy Péter igazgatót a munkatársaival együtt. A Váradi Biblia 2002-es hasonmás kiadása a „Bibliotheca Hungarica Antiqua” sorozat XXXVI. köteteként jelent meg a Balassi Kiadó, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadványaként Budapesten. A kötetzeti munkák Nagykőrösön készültek az Orient szövetkezetben.

8 Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331-1663. In :A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./ Szerkeszti Keszérű Bálint. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Szeged, 1983. p.253-256. Lásd :Függelék II.

9 Ledán István tacsí, illetve jelenleg érköbölküti lelkipásztornak e helyen is igen köszönjük a nemesi levél szövegének a fordítását. Lásd: Függelék III.

10 A Váradi Biblia emléktábláját fényképezte dr. Szilágyi Ferenc (PKE) 2017. augusztus 21-én .Lásd :Függelék IV. Deák Árpád nagyváradi képzőművész alkotásának mérete 48X47 cm nagyságú.

11 Pálfi Józsefet 2008-ban Szacsvey-díjjal tüntette ki a Magyar Országgyűlés Jegyzői Kara a bemutatott „Váradi Biblia, avagy Váradnak kegyetlen viadalok által lött török kézbe esése. A Biblia diadala.” című táncjáték ötletéért és megszervezéséért.

12 Szenczi Kertész Ábrahám előszavának a szövegét a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának szakadt levelű, és a Somkeréki Református Egyházközség viszonylag ép állagú Váradi Bibliájának a szövegéből másoltuk. Köszönjük Bak Ágnes könyvtáros és Felszegi Imre lelkipásztor szíves segítségét. Lásd: Függelék V.

13 Kurta József: A Váradi Biblia története. Nagyvárad, 2002, p.19.

14 A Nagyvárad-Réti, és a Nagyvárad-Újvárosi református egyházközségek példányait adtuk át használatra a Balassi Kiadónak, ami azzal a külön haszonnal járt, hogy szakemberek mindkét példányt restaurálták, illetve újrakötötték. Eredeti Váradi Biblia van a Nagyvárad-Olaszi gyülekezet birtokában is, de ebből is hiányzik az előszó.

Szenczi Kertész Ábrahám életútjáról

Szenczi Kertészre nézve eddig csupán néhány évszám ismeretes a Váradra való elszegődésének, kolozsvári tartózkodásának és szebeni korszakának az idejéből. Csoportosítani lehet a nyitott kérdéseket: mikor és hol született, iskolába vagy tanulmányúton merre járt, ki irányította Váradra? A folyamatos nyomdatörténeti és irodalomtörténeti kutatásoknak köszönhetően máris többet lehet a sorsáról tudni, mint egy pár évtizede. Arról, hogy legalább kétszer járt külföldön, onnan értesülünk, hogy az 1642-es énekeskönyvnek az előszavában megköszöni a jótevőjének azt, hogy „az felső országokból” való alájövelekor őt két alkalommal is kisegítette a megszorultságából, Kassán, illetve Eperjesen.¹⁵

Nyomdász-üstökösként jelenik meg 1639-ben¹⁶ Váradon, és nyilvánvaló, hogy tanult ember volt. Pápai Páriz Ferenc egyik levelében Heltai Gáspárhoz hasonlítható *tudós* férfiúnak nevezi¹⁷. (Pápai Páriz professzor 1702-ben, a Misztótfalusi Kis Miklós halálára írott búcsúztató versében, megemlíti, hogy Szenczi Kertész egyenesen *Hollandiából hozta a betűkészletét*¹⁸.) Tudásánál

15 „Hogy penig (énnekem minden bötsülettel tisztelendő Uram) ez idvösséges munkátskát nem másnak, hanem Kegyelmednek akartam ajánlani, vitt erre engemet a Kegyelmed hozám meg mutatott jó akarattya és szent szereteti, melyet az fölső országokból mind első alájövelelmelekor meg-jelentett; mivel isméretlen voltomra nagy bötsülettel fogadott, szeretettel gazdálkodott: Másodszozi alájövelelemben pedig Eperjest való megszorulásomban, egy kéréssemre, illendő az akkor szükségemnek véghez viteléhez elegendő költséget nyújtott - Kegyelmednek tiszta szívvel igyekszik szolgálni szenci Kertész Abraham Varadi Typographus” Előszó kelte: Szent György havának negyedik napján 1642 esztendőben. Lásd: V. Ecsedy Judit: *A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradai typográfiája*. In: *Az Országos Szécsényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993*. (szerk. Kovács Ilona) Budapest 1997, 290.

16 V. Ecsedy Judit rámutat Beretzki Györgynek, a pozsonyi jezsuita kollégium nyomdászának egyik előszavára, ahol Nyéki Vörös Mátyás egyik művének az 1639-es váradai kiadását említi. Lásd: *A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradai typográfiája*. In: *Az Országos Szécsényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993*. (szerk. Kovács Ilona) Budapest, 1997, 295.

17 Pápai Páriz levele Misztótfalusihoz 1681 jún-1. én. Lásd: Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 414.

18 Pápai Páriz Ferenc 1702-es búcsúztató versének a címe: „Életnek könyve, melybe béiratott példás emlékezetre méltó neve a nemzetes, tiszteletes, tudós M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak. Az alább idézett versszakok helye: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, p.352-353 .38., :Szálla e mesterség osztán Kolozsvárba, /Heltai Gáspárnak forgolódására: / Ott vala a műhely, míglen mind elkopa, / Ki megújithatná ,mestere nem vala. - 39. Várad városába hata e jó aztán/ Ki eddig jótól üres vala s pusztán;/De bezzeg e hibát kárpótolá aztán/A híres Szenczi Ábrahám ,oda szállván .40 - .Ez Hollandiából szép betűket hozta, /Teljes könyvnyomtató-műhelyt felállata, /Melyből sok szép haszon nemze-tünkre szálla/ Mindaddig, míg Várad török kézre juta. - 41. Azon műhely onnan Erdélybe

csak a *szerénysége* volt nagyobb, és ezt nem más mondta, mint a nagyváradi származású Köleséri Sámuel professzor az „Idvesség sarka” című művének (Sárospatak, 1666) az előszavában.

Az általa nyomtatott művek beszédes értékű kincsek. Eddig felkutatott, Váradon, Kolozsváron és Nagyszebenben megjelent nyomtatványainak a száma V. Ecsedy Judit szerint meghaladja a 192-öt. Műfajok szerint elsősorban hitépítő iratokat adott ki az egyház szolgálatában: különféle katekizmusokat, kátémagyarázatot, énekeskönyveket, prédikációs köteteket, apológiai céllal szerkesztett vitairatokat és a Váradi Bibliát. A szokásos alkalmi iratok mellett közérdekű nyomtatványokat és számos iskolai, nevelésű célzatú művet jelentetett meg, többek között a debreceni, a kolozsvári, a nagyenyedi, az illustris váradi schola,¹⁹ és a híres szebeni gimnázium kebelében elhangzott teológiai tárgyú disputatiokat.²⁰ Könyvkötéssel is foglalkozott, ő a meghonosítója az úgynevezett legyezős díszítésnek. „Compactorként” tehát szintén híressé vált.

A reá vonatkozó, második személyes okirat nem más, mint az életművét elismerő kitüntetés, jelesen *egy 1648-as keltű nemesi levél és a hozzá tartozó címer*.²¹ Ebben II. Rákóczi György fejedelem, akinek a címere ott díszlik a

béjőve, /Szenczi helyezteté bátorságos helyre. / De nem sok időre világból kiméne, / Mester nélkül, árván maradt műhelye. - 42./ Szebenből magához fogadja Kolozsvár, /Kit száz esztendővel már azelőtt Gáspár/ Nyomtató-műhellyel ékesíte, de már/Kopott-fogyott mátrix, betű új mestert vár.”

19 Lásd a következő lexikális jellemzőit, „Jó példa erre a váradi iskola, mely minden látványosság nélkül lett az 1640-es évekre – elsősorban Kecskeméti Mihály reformtevékenysége következtében – a keleti országrész legjelentősebb tudományos központja. Itt használták Magyarországon először Comenius, Ramus, Amesius tankönyveit, amiket ekkoriban a legmodernebbeknek tartanak Európában. Protestáns iskolában itt rendeznek először iskolai színjátékokat, és olyan tanárok tanítanak, mint Enyedi Sámuel, aki Hollandiában szerzett orvosi doktorátust, Köleséri Sámuel, az angol forradalom rajongója vagy Nagyar Benedek, a puritán teológiai művek első magyar antológiájának összeállítója. De köztük talán a legnagyobb, Martonfalvi György majd a debreceni iskola nagy reformkorzakát tudja csak megindítani, mert alig költözik Hollandiából Váradra, a török elől az iskola Debrecenbe menekül. „In: *Erdély története. II. kötet: 1606-tól 1830-ig*. Szerk. Makkai László és Szász Zoltán. Harmadik kiadás. A kötet szerzői: Péter Katalin, Trócsányi Zsolt és R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 770. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25-én <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/246.html>

20 V. Ecsedy Judit összegezése alapján idézzük a váradi nyomdai kiadványainak a besorolását: „Műfajukat illetően 20 tankönyv, 20 kalendárium, hat zsoldár- és énekeskönyv, 12 református elmélkedés és tanítás, nyolc református vitairat, 17 prédikáció, 11 disputáció került ki a sajtója alól mai ismereteink szerint. Ehhez járul 11 egyéb munka (orvosi, történeti, politikai, törvénykönyv). Nyelvi megoszlásukat tekintve 83 magyar, 40 latin, 10 kétnyelvű (latin-magyar) nyomtatványa volt, vagyis a magyar nyelvű kiadványok igen erősen voltak képviselve.” Lásd: *Tipográfia régtől fogva*, 30-31.

21 Naményi Lajos (1868-1905) egykori történészről származó részlet a Szenczi Kertész Áb-

Szenczi kertész címerpajzsának az ormán, utal arra, hogy becsületes és tehetős szülei mindent megtettek azért, hogy taníttassák, aminek során külföldre is eljutott. A váradi eklézsia valószínűleg 1639-ben alkalmazta a nyomdája működtetőjeként, ő pedig a munkája nyomán elismerésre és jelentős jövedelemre tett szert, mert háza vagy házai voltak Váradon a kortársak emlékei szerint.²² Ennek nyomán adódott az, hogy a vár területén „szomszédságban”

rahám címeres nemeslevele. című tanulmányából. Megjelent a *Turul* 1904/3 számában a 177-180-ik oldalakon. (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye. Budapest.). Utolsó megtekintés 2017. szeptember 7-én: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1903-D7F2/1903-4-DDC1/vegyes-E038/szenczi-kertesz-abraham-czimeres-nemeslevele-E039/>

„A címeres levél Gyulafehérvárott kelt, 1648 december 10-én. Mint vicesecretarius Szalárdy János, a siralmas krónika írója ellenjegyezte. Az 1649. március 30-ikán tartott nagyváradi közgyűlésen hirdették ki, mint ezt a címeres levélen Belényesy Ferencz, Bihar megye jegyzője meg is erősíti. A címeres levél az erdélyi armálisoknál szokatlan pompával van kiállítva. Már alakja is a ritkábbak közül való, amennyiben könyv alakú; habos bíbor atlaszba van kötve és az élére festett címerkép igen díszes kivitelű. A címer két részre osztott pajzs; a felső kék mezőben rózsaszín szedőszekrényen jobbra néző kettősfarkú arany griffmadár áll, karmaiban a nyomdászathoz használatos festéklabdákat (pilas) tartva; az alsó fekete mezőben kék (itt inkább lila) liliom látható, kelyhébe tűzött két szál fehér rózsával. A pajzs feletti sisak koronájából egy a pajzsbelihez hasonló griff emelkedik ki, de csak fél testével. A címet a bíbor-fekete takaró övezi. Mindennek jelentőségét a címeres levél is kiemeli. A gyors röptű griff, a tudás, a gondolkodás jelképe, amint Kertész Ábrahám élete is a tudomány terjesztésére törekedett. A nyomdai szerek foglalkozását dicsérik. A pajzs alsó sötét mezeje annak a jele, hogy mintegy a semmiségből, nem nemes szülőktől származva emelkedett, míg a virágok: a nyíló rózsák és a szűzies liliom nemes lefolyású életét jelképezik. Mindez biznysága annak, hogy mily nagy szolgálatnak tekintették akkor Kertész Ábrahám biblia-nyomatását, ki szembeszállva a harcias időkkal, fáradhatatlanul működött jövőbe vetett hitével. Erről szól az a jelmondat is, mi a címet kiegészíti: 'Lingunda est pigritia, quae quod adest aspicit; et sequenda diligentia, quae quod futurum est, prospicit.' A címer pompás kapu-féle boltozat alá van helyezve, amelyet három címerpajzs díszít. Felül Rákóczi György fejedelem címere foglal helyet, lángsugarakkal kerítve; benne a fél keréken álló, szablyát tartó fekete sas vörös mezőre van helyezve s a kerék sárgás-vörös pajzslábból nő ki. Jobbról császári kétéfű sasos címer, balról Magyarország címere látszik, alul pedig keretbe foglalva a fentebb idézett latin mondas olvasható. A címeres levél első oldalát arany szegfű, a másodikat búzavirág és piros rózsza díszíti, míg a többi oldalt merész vonású círadák ékesítik.” Dolgozatunk írása közben került a kezünkbe V.Ecsedy Judit kiváló tanulmánya: A váradi köny nyomtatás virágkora, amelynek illusztrációi között ott látható a nemesi címer színes pajzsa. In: *Tipográfia régtől fogva*, 27. A címerpajzs reprodukcióját lásd: Függelék VI. A címerpajzs latin jelmondatának a fordítása., :Távol kell tartani a restséget, mely a jelenre figyel, és követni kell a szorgalmat, mely a jövőre tekint) “..Ledán István fordítása(.

22 Míszótfalusi Kis Miklós az 1698-ban megjelentetett „Mentség” című iratának a védekező érvei között mondja ezt: „Azt hallom, hogy felhányják, hogy nekem milyen s amolyan nagy telekem vagyon, melyet immunitásban akarok tartani. Felelet: 1. Szenczi Ábrahámnak volt – amint mondják – egynéhány palotája Váradon, mégsem difficultálták. Pedig őnéki csak tipográfiára kellett, sem sculptoriával, sem fusoriával nem bébelődött.” Lásd „*Erdélyi féniks*” *Míszótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetek-

volt Szalárdi Jánossal, akinek szintén háza volt a várban.²³ (A szolgálataiért nyert ármálist a XIX. század végén fedezték fel, és *ma is megtekinthető* a nagyszebeni állami levéltárban.)²⁴

A gyulafehérvári Brassai Major Márton 1651-ben kapott nemeslevelet.²⁵ A Szenczi Kertész Ábrahám nemesítésének a kihirdetése²⁶ 1649 március 30-ik napjára esett, és pedig a nagyvárad közgyűlés keretében történt.²⁷ Ettől kezdve mentesült az adófizetés és az egyéb szolgáltatások terhe alól, míg később a Misztótfalusi Kis Miklós ellenségei kétségbe merték vonni azt, hogy a papokkal egyenlő státusa révén az adómentesség joga Misztótfalusit is megilleti. Egy másik, igencsak személyes adalékokat tartalmazó dokumentum pedig az utóbbi években fontos újdonságokkal szolgált. Szintén Szebenben fedezték fel, és ez nem más, mint a *hagyatéki leltára*²⁸, aminek az alapján jócskán változik a róla, illetve a családi állapotáról alkotott képünk.²⁹

A hírneves nyomdász születésének helye és ideje, továbbá elhunytának a dátuma továbbra is ismeretlen marad. Elhalálozásának az ideje 1667 késő tavaszára esik³⁰, aminek bekövetkezte után a Nagyszebenben elhunyt

kel közlést teszi Jakó Zsigmond. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 20.

23 Várad 1648-as összeírása szerint Szalárdinak és Szenczi Kertésznek háza volt várban. Lásd Balogh Jolán: *Váradinum – Várad vára*. Budapest, 1982, lk., 337.

24 Nagyszeben város és a szász egyetem levéltárában, ex 1648, Nro. 511 jelzet alatt, közli Iványi, i.m. p.256. Leírása szerint az eredeti ármális alapja hártya, négy lapos könyv alakú, selymen függő pecséttel, elől a festett címerrel. – E helyen mi is köszönjük a Nagyszebeni Állami Levéltár illetékesének a segítségét és a rendelkezésünkre bocsátott nyolc fényképfelvételt.

25 A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11. Szeged, 1983. p. 266–268.

26 Az ármális kihirdetését igazoló függelék Belényesi Ferenc írta alá. Apafi Mihály fejedelem szolgálatában ő volt később Brassó városának a harmincadosa. Ezt Tolnai F. István 1663-as radnóti prédikációjának az ajánló levelében olvashatjuk.

27 Orth István által készített felvételt e helyen is igen köszönjük. Lásd Függelék VII. Orth István képzőművész-teológusnak sikerült azonosítani az egykori nagyszebeni lelőhelyet 2017. szeptember 17-én, és erről felvételt küldött a címünkre.

28 Nagyszebeni Állami Levéltár (Directia Generala a Arhivelor Statului. Filiala Arhivelor Statului Sibiu) Colectie de Acte Fasciculare F. 16. Lásd Monok István: Szenczi Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802–2002*. Szerkesztette dr. Deé Nagy Anikó, Spielmann Mihály és Vakarcs Szilárd. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002, 360.

29 Jakó Zsigmond is úgy vélte még 1974-ben, hogy Szenczi Kertész Ábrahám magtalanul hunyt el 1667-ben. Lásd „*Erdélyi féniks*” *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. 456, 53. lbj.

30 Apafi Mihály fejedelem a következőképpen utasítja Böszörményi István számvevőt 1667 május 22-én: „Mivel az szegény Szenczi Ábrahám, az várad tytopographus megholt, hűségedet akarjuk kezénél lévő typusok és egyéb könyvek inventálására küldeni. Hűségednek azért serio parancsoljuk, mindgyarást jöjjon udvarunkba, innen bocsáthassuk el Szebenbe azon dolgok véghezvitelére.” Lásd V. Ecsedy Judit: A várad könyvnyomtatás virágkora. In:

Szenczi Kertész Ábrahám vagyonát az első házasságából származó gyermekei³¹ és feltehetőleg az új asszonynak számító özvegye között osztották el.³² A kortársak közül, óvatosan fogalmazva, többen is elmondták, hogy a Szenczi Kertész Ábrahám részéről vérségi ágon senki sem folytatta a nyomdász mesterséget, amihez hozzáteszük, hogy egyelőre nem is tudjuk, hogy fiú- vagy leánygyermekeket említenek a vagyonleltár felvevői. A feleségek többes számú emlegetése, valamint a gyermekek említése végképpen megdönti azt az elterjedt állítást, hogy nem volt családja és hogy magányosan élt.

Szenczi Kertész Ábrahám mindenképpen életrevaló ember volt, amit az is bizonyít, hogy amikor a török hódítók Váradról elűzték Debrecenbe, a nagy romlást követően ő a megmentett nyomdafelszereléssel együtt Kolozsvárra húzódott, és 1661 februárjában elvállalta a város harangoztató gazdájának a tiszteletreméltó hivatalát,³³ ami pénzbeli juttatással járt. Ott fejezte

Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története. Szerkesztette Boka László és Emödi András. Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum Kiadó. Budapest, 2016, 46. (Ezen értékes kötet megszerzését Izsák Hajnalkának és Szilágyi Ferencnek köszönöm kiváló tisztelettel.)

31 Az első asszony neve, akiről nem tudjuk biztonsággal megállapítani, hogy elhalálozott felesége volt, vagy a gyermekeinek a gondozója, akit a két szász városi tanácsos említ, az Székesfehérvári Anna (Zekes Feyervari Anna) A leltározás időpontja 1667 júl. 29. Lásd Szenczi Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, 1667. Közli V. Ecsedy Judit – Monok István. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802-2002.* Szerkesztette dr. Deé Nagy Anikó, Spielmann Mihály és Vakarcz Szilárd. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002, 368. A korabeli szöveg ezt tanúsítja: „Anno Domini 1667 Die 29 Julij Nach absterben des Ehrenfesten H. Herr Zentzij Abraham buchthruckers Sein wir Johannes Hanbt Rathgeschworn vndt Georges Arembuster Rathgeschworn beyde erwehlete vnd Verordnete Theylherren der Hermannstatt bittligen ersucht vndt angesprochen woorden. In obernanntes Verstorbnen Herren Zentzij Abrahams behaussung nach zu folgen vndt alda, in allen seinen beyde bewegligen vndt vnbewegligen gütteren eine richtige vndt schliessige Thaylung zu halten Czwischen (!) seiner Chinder (!) bliebner lieben Hausfrawen Zekes Feyervari Anna, vndt den ins kinsstig vnhakegebenden Erben als 2theyls Erben welches bittliges anhalten vndt begehren wir für billig vndt reicht erkannt nach Pflichtvessers amtes dahingefolgett die Theylung, angetragen vndt verrichtett In gegenwart vndt bey sein, Zeremi Istvan vndt Posta Jannos negtsblutt freundt folgenderweis form vndt gestaltt...” „---,„Zu marken da sin der theylung nachgesetzte Legata von Herren Zentzy Abrahams Vorigter Ehefrawen verhanden gewessen Schulden sein getaihlt worden auss das follter gütter ihn vnd den die Division gehalten würden folgende (...)”

32 Szenczi Kertész Ábrahám özvegyének a nevét, aki korábban az elhalálozott Enyedi Imrénnek volt a felesége, egy könyv bekötésének a kapcsán Bornemissza Anna fejedelemasszony 1667 jún-4. én. így jegyezte fel: „Küldte e könyvet Enyedi Imréné, mely most Szenci Ábrahám özvegyné”. Lásd Herepei János: *Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* II. kötet. (szerk. Keserű Bálint). Budapest – Szeged, 1966, 171.

33 Az 1664-es kolozsvári Vagyonleltárkönyvben ez áll „Anno 1661 die 19 Februarii Szeni

be a Biblia nyomtatását és talán fellélegezhetett volna. Kolozsvárról viszont a pestis és a háborúk miatt 1662 novemberében a biztonságos Szebenbe telepedett, éspedig Sárdi Nagy János nyomdászlegénye kíséretében, aki Váradtól kezdve hűségesen kísérte mesterét.

Apró családtörténeti adat, de a magyar familiáris viszonyok ismeretében mindenképpen fontos, hogy komaságban volt Kovásznai Péter³⁴ váradi, később pedig kolozsvári lelkipásztorral, aki az 1660-as menekülésük után őt egy levélben „kedves komájaként” említi.³⁵ Az azonban nem derül ki, hogy ki, kinek a gyermekét tartotta keresztvíz alá. A hollandiai egyetemeken tanult Kovásznai Péter puritán beállítottságú lelkész, aki szintén végigélte Nagyvárad ostromát, végül 1668-ban az erdélyi egyházkerület püspöke lett.³⁶ Az életkorokat tekintve úgy véljük, hogy a Kovásznai Péterék családjában született valamelyik gyermeknek lehetett a keresztaja Szenczi Kertész Ábrahám.

Az ötven év körüli Kovásznai Péter koronatanúként idézhető annak a megállapításában, hogy ki az eredeti tulajdonosa a váradi nyomdának. Amikor Kovásznai 1666-ban levelet ír Teleki Mihály erdélyi kancellárnak, abban leszögezi, hogy a nyomda a váradi egyházközség tulajdona, amit Szenczi Kertész Ábrahám csak használatra vett át, és őt ezért békességes úton és szeretettel kell rávenni arra, hogy ezt a tényt ismerje el, hiszen már az öregséghez közelít.³⁷

Ábrahám Uram succédálván Kovás Máté után az harangok jövedelmének gondviselésére usque ad annum 1662. die vero imum Novembris percipiált ő Kglme azon jövedelemből mivel pestis grassalt az idő tájban – fl. 171.” Lásd Herepei János: Szenczi Kertész Ábrahám .In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. kötet. (szerk. Keserű Bálint). Budapest – Szeged, 1966, 161.

34 Szalárdi János jegyezte fel, hogy Kovásznai Pétert, aki 1655-ben váradi lelkész volt Nagyari Benedek társaságában, ez utóbbival együtt „bizonyos némelly ritusokban leendő reformátiora, megjobbításra való igyekezetekért a fejedelem akaratjából megfogattak és bizonyos ideig Szatmár várába fogva tartottak vala. - Melly szomorú jelek a hamar következő közönséges nagy gonoszt ugyan mintegy ujjal mutogatni láttatták vala.” Szalárdi, i.m. 645.

35 Herepei János: Szenczi Kertész Ábrahám .In :*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. kötet. (szerk. Keserű Bálint). Budapest – Szeged, 1966, 160–161.

36 Kovásznai Péter életútjára nézve lásd Zoványi Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. (szerk. Ladányi Sándor). Budapest, 1977, 341.

37 „A váradi eklézsia tagjai közül... beszélgettünk kiváltképpen négy szükséges Ecclesiánkra néző dolgaink felől, első a typographia...Az első felől, hogy Szenczi uramot requiralnak via pacis et charitatis, hogy ő kegyelme már öregséghez közelítvén, arról, avagy csak adna valami recognationalist, holott csak ad usum cocredalta volt kezibe ő kegyelmének azt a váradi ecclesia, hogy posteritásunk is gondviseletlenséggel ne vádolhatna.” Idézet helye V. Ecsedy Judit: A váradi könyvnyomtatás virágkora. In: *Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története*. Szerkesztette Boka László és Emődi András. Országos

Szenczi Kertész Ábrahám halála után a nyomda ügye úgy rendeződött, hogy az átmenetileg az állam, vagyis a fiscus tulajdonába került, és így, bölcs döntéssel, Apafi Mihály fejedelem az időlegesen megszűnt váradi református egyház tulajdonát, vagyis a Szenczi Kertész Ábrahám kezelésében működő nyomdáját 1672 október 12-én az Enyedi és Kolozsvári Kollégiumnak adományozta,³⁸ és Kolozsváron egyesítették a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradékával.

„Ez a Biblia sokkal nagyobb betsületet érdemlene, mint-sem szokták betsülleni, a benne-való szép Magyarázatokért.” (Bod Péter)

A könyvkiadások rendjén a Váradi Biblia³⁹ jelenti Szenczi Kertész Ábrahám életművének a koronáját. Ma már tudjuk, hogy Szenczi Molnár Al-

Széchenyi Könyvtár – Argumentum Kiadó. Budapest, 2016, 45.

38 A szebeni elkallódástól megmentett nyomdának Kolozsvár lett a székhelye. Apafi fejedelem Szenczi Kertész Ábrahám halála után elmozdította az állásából Udvarhelyi Mihály nyomdavezetőt. Attól kezdve Veresegyházi Szentgyörgyi Mihály nyomdászt (1668–1684), Némethi Mihály deákot (1684–1689) és Veresegyházi Istvánt (1689–1692) bízták meg a nyomda igazgatásával. Majd 1693-tól vagy 1694-től Misztótfalusi Kis Miklós munkálkodik az egyház nyomdájában a kolozsvári egyházközségnek a Tordai út elején rendbetett épületében.

39 Az előadásunk írása közben több példányát is megtekintettük, és a kataszteri számon tartás érdekében fontosnak tartjuk ezeknek a jelzését. Az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartó lapjának a megtekintése nem állott módunkban.

– Fráti Református Egyházközség birtokában, amelyre 2008-ban dr. Juhász Tamás hívta fel a figyelmünket;

– Juhász Zoltán református lelkész tulajdona, családi örökség;

– Magyarzsombori Református Egyházközség példányát a Sombori család adományozta. Elkobozták, az erről szóló iratot sokáig őrizte Orbok Sándor, aki Hídalmáson élt. Ez a magyarzsombori Váradi Biblia állítólag a Szilágyosmlyói Múzeumba került. (Balogh Béla szóbeli adatközlése, 2010);

– Nagyajtai Református Egyházközség tulajdonában 1755-től, amikor Nagyajtai Csere Mihály ajándékozta az eklézsiának a saját példányát. Lásd Coroi Artur: *Baróti Cserei János deák élete és pályája*. In: *Acta Siculica*, 2011, 447–481. http://www.szm.ro/acta2011/445_482_coroi.pdf Utolsó megtekintés: 2017.09.07.

– Nagyváradi-Réti Református Egyházközség restaurált példánya, amelyre húsz évvel ezelőtt Dr. Pálfi József lelkész talált rá és mentett meg a pusztulástól;

– Nagyváradi-Olaszi Református Egyházközség sérült példánya.

– Protestáns Teológiai Intézet régi bibliái közötti példányok, megtekintését Kurta Józsefnek igazgatónak köszönjük; -Pusztakamarási Református Egyházközség levéltárában;

– Somkeréki Református Egyházközség tulajdona;

– Székelydályai Református Egyházközség igen romlott állapotban lévő régi bibliája, megtekintve Fülöp Szabolcs lelképásztor jóvoltából 2017. augusztus 23.;

– Vajdakamarási Református Egyházközség példánya.

bert 1608-as Hanaui Bibliája, és az 1637-es hollandiai Staten Bijbel szolgált mintaképül a kiadáshoz⁴⁰ A nagy magyar biblia előkészítésének a gondolata Bod Péter szerint már 1638-ban szárnyra kelt a „bibliás őrálló”, I. Rákóczi György (1593–1648) fejedelem felhívása nyomán⁴¹. Címere⁴² mégsem fémjelzi a Váradi Bibliát, de az látható egy másik erdélyi bibliában, az 1648-as gyulafehérvári, románra fordítottatott újszövetség kiadásán. Feleségével, Lorántffy Zsuzsannával sokat tettek a későbbi váradi bibliának a kiadásáért is, de hirtelen halála őt, a „bibliás fejedelmet” is megakadályozta ennek a szent könyvnek a használatában, akárcsak az utódait, Rédey Ferenc és Apafi Mihály fejedelmek kivételével.⁴³ Iktári Bethlen István főúr, Bethlen Gábor fejedelem öccse nemcsak életében törődött egy korszerű nyomda

40 Lásd Hermán M. János: A szép magyar Váradi Biblia nevesítéséről. In :*Szűz Rezső 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére*. I. kötet. (szerk. Csohány János). Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2005, 236.

41 Tóth Ferenc megerősíti az 1638-as év jelentőségét ,amikor I. Rákóczi György megparancsolta a Tractusok espereseinek, hogy vizsgálják meg az addig való fordításokban esett hibákat. A Jansonius-féle 1645-ös bibliakiadás megrendelőjének, mások mellett Rákóczi Györgyöt jelöli meg. Tóth Ferenc: A Magyar, és Erdély Országi Protestáns Ekklesiák Historiája. Komárom, 1808, 344–345. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 10-én: https://books.google.nl/books?id=Hp4PAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22ferentz+t%C3%B3th%22&lr=8as_brr=38ei=-cfcSq35N4KCzgSptbHNDg8redir_esc=y#v=onepage&q=344&f=false

42 I. Rákóczi György címere egy másik erdélyi biblia, az 1648-as gyulafehérvári román újszövetség címlapjának a hátoldalán látható. Az előszó ajánlása románul, ósláv betűk használatával így kezdődik: Predoslovie catra Mariei Sale Craiul Ardealului. Magyarra fordítva: Elöljáró beszéd Önagysága Erdély Királyához. Lásd: Monok István és Hapák József: *A bibliás Rákócziak*. Kossuth Kiadó, hely nélkül, 2006, 25.

43 II. Rákóczi György 1648. okt. 11-én vette át a hatalmat, behalt a szászfenesi csatában (1660. május 22.) szerzett sebeibe 1660. június 6-án Váradon. Lengyelországi csatavesztései miatt az erdélyi rendek Gyulafehérváron a török porta bosszúállásától való félelem miatt 1657 novemberében Rhédey Ferencet választották a helyére, aki két hónapi uralkodás után 1658januárjában Rákóczi híveként lemondott a fejedelmi címről és visszavonult a Biharba. (Rhédey Ferenc gróf 1610 körül született Váradon és 1667. május 13-án Apafi Mihály fejedelem tanácsosaként hunyt el.) – Kényszerítés hatására a marosvásárhelyi országgyűlés Rákóczi Györgyöt 1658. szeptember 29-én visszahelyezte a hatalomba. Majd ugyanazok az erdélyi rendek 1658. október 11-én Barcsay Ákos fejedelmet iktatták be a hivatalába Segesváron, aki a Kemény Jánossal való belső csatározások elkerülése végett 1660. dec. 31-én lemondott a trónról. (Barcsay Ákost orgyilkosok ölték meg 1661. július 1-én.) Kemény Jánost 1661. jan. 1-én Szászrégenben választották fejedelemmé, de a török porta nem ismerte el és 1661. szept. 14-én Apafi Mihályt tették Erdély urává. Kemény János ekkor a Partiumba vonult, sereget gyűjtött és 1662. január 23-án Szásznagyszőlősnél megütközött Apafi Mihálynak és a temesvári pasának a seregével, ahol elesett a csatában. I. Apafi Mihály (Ebesfalva, 1632. november 3. – Fogaras, 1690. április 15.), az Erdélyi Fejedelemség utolsó szuverén uralkodója 29 évnyi országlás után 57 esztendőskorában hunyt el.

beszerzésével⁴⁴, hanem 1646-ban még a végrendeletében is gondolt a biblia kiadásával és ötszáz aranyat adományozott erre a célra.⁴⁵ Bölcs megfontolás nyomán ezért látható a hatyús Bethlenek címere a címlapon.⁴⁶ I. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjárata, törökökkel való szembekerülése, a trónért való háborúskodásai, eleste és Erdély elvesztése: bizony rossz emlékeket támaszthattak volna a Biblia korabeli olvasóiban.⁴⁷

A Váradi Biblia nyomtatási előkészületeinek is kevés nyoma ismeretes, de van egy biztos támpont 1657 június 17-ről, ugyanis Nagybányán partiális zsinatot hívott össze Thornai István akkori tiszántúli egyházkerület püspöke, ahol többek között: „...a Szent Írásról disputálván, 22 új prédikátorok szenteltettek fel, kik közt volt Csipkés Komáromi György is, a ki a Debreczeni

44 Szalárdi János a Sirlalmas Krónikájában a lüneburgi fejedelemségből eredezteti a nyomdai felszerelést. Tény, hogy a kutatást ki kell terjeszteni a Hamburg melletti Lüneburg, és a csehországi, szintén Luneburgum, azaz Breclav levéltáaira. Lásd: Függelék VIII.

45 Bethlen István az 1646. augusztus 27-én kelt testamentumában kereken ötszáz aranyat rendelt a bibliakiadás költségeinek a fedezésére. Adataiból megjegyzésre való, hogy Bethlen Gábor fejedelem öccse, aki bátyjának 1629. november 15-én bekövetkezett halálát követően néhány hónapig Brandenburgi Katalin mellett Erdély kormányzója. 1630. szeptember 28-án fejedelemmé választják, de pár hónap múlva december 1-én lemond a trónról I. Rákóczi György javára. Pár év múlva, 1636-ban meggondolja magát s török segítséggel megpróbálja visszavenni Erdélyt, de Szalontánál Rákóczi seregei megállítják. Öreg Bethlen István a végrendeletében azzal a kikötéssel hagyott 500 aranyat a Biblia költségeire, hogy örökösei annyi példányt kapjanak belőle, „amennyi 500 arany után illenék”. Lásd Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története*. Budapest, 1902. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25-én: <http://mek.oszk.hu/10600/10646/10646.htm#2>

Eredeti forrás alapján való közlés Ecsedy Judit tollából: „Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak. Rédey Ferenc Urnák, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányim után való fiaimnak. Unokáimnak. Horváth János Urnák, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, az többit az egyházi rendek kiváltképpen az fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adgyák. adgyanak ki annyit, amennyi az ötszáz arany után illenék.” Lásd: V. Ecsedy Judit: Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. In: *Magyar Könyvszemle*, 105. évf., 1989/1 szám, 22.

46 A Bethlen-címer stilizált rajzának a lelőhelye a Bánfi Szilvia és V. Ecsedy Judit közös tanulmányának az illusztrációi között található. Lásd Bánfi Szilvia, V. Ecsedy Judit: A 450 éves váradi nyomdászat rövid története. In: *Magyar grafika*, 59. évf.2015/ 4. sz., 57. Lásd: Függelék IX.

47 Szalárdi János írja: „Kedvetlenül és igen kedvetlenül, szívemnek nagy szomorúságával kellenek már ez ide alább következni, a szegény hazának rettenetes, sirlalmas nagy romlására hanyatló és eléggé soha meg nem gyászolható, siratható kedvetlen állapotának megírására pennámat fordítanom. Soha, bár adta volna az Úristen, soha ne láthatták volna szemünk szegény hazánknak, édes nemzetünknek illy megbecsülhetetlen kárát és mondhatatlan romlását.”

Lásd Szalárdi János: *Sirlalmas Magyar Krónika*. Magyar Helikon, Budapest, 1980, 320. Olvass tovább: <http://korok.webnode.hu/products/ii-rakoczi-gyorgy-lengyel-hadjarata-a-korabeli-erdelyi-tortenetirasban1/>

Eklézsiába rendeltetett. – Szó volt itt a Váradi Bibliának a kinyomtatásáról, melyhez éppen ezen 1657-dik esztendőben fogtak hozzá, Köleséri Sámuel váradi professzor tévén annak szélére a Jegyzéseket, s hogy ezen Biblia annál alkalmasabb módon és több exemplárokban kinyomtatathassék, Bethlen István, Rákotzi György, Rédey Ferentz, Bartsai Ákos Fejedelmi Emberek szép summát tettek le annak kiadására, de az Ekklésiák is voltak segítségül. Nevezetesen ezen Zsinatban a Nyíri Tractus e végre 86, az Ugotsai pedig 54 forintokat, mellyeket Thornai István a Typographusnak még ezen esztendőben a kezéhez szolgáltatott.”⁴⁸ Nagyjából három év leforgása alatt közeledtek a befejezéshez.

Az újszövetség kinyomtatása a címlap szerint már Váradon elkészült 1660-ban, az ószövetségi részt a nyomdász Kolozsváron fejezte be 1661-ben. Az újszövetségi címlapon egy, az Elzevir-házból származó, „Ne extra oleas” feliratú holland nyomdászjelvényt használt.⁴⁹ Ez viszont más, mint a váradi nyomtatványokon sokszor használt „Non solus” feliratú (Jn.15,5), ahol egy palástos férfi áll a fa koronája alatt. Szőlő fut fel a szilfára, amelyről azt tartják, hogy amint egy ága letörik, akkor az a földbe fúródva újra kihajt, és véleményünk szerint ez kép kapcsolatban áll a francia származású és onnan elűzött Elzevir család hugenotta identitásának a szimbólumával. Ezt a szilvás emblémát használták például Váradon a Szenczi Molnár Albert féle zsolnároskönyv nyomtatásakor 1651-ben⁵⁰.

48 Tóth Ferenc: A' Helvétziai vallástételt követő Túl a' Tiszai Superintendenciában élt püspökök élete e jelen való időkig lehozva. Győr, 1812, 127–128. Tóth Ferenc lábjegyzetben közli, hogy: „Köleséri a Váradi Ref Collegiumban Sídó és Görög nyelven olly nagy előmenetellel tanított, hogy Tanítványi ezeken a nyelveken széltére írták Leveleket.” Utolsó megtekintés 2017. szeptember 3-án: https://books.google.nl/books?id=dkFtqMwj2wQC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22ferentz+t%C3%B3th%22&lr=8as_brr=3&ei=cfcSq35N4KCzgSptbHNDg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

49 A „Ne extra oleas” egy latin jelmondat és Erasmus közmondásgyűjteményében fordul elő (Proverbia). Értelmezve: ne lépd át a korlátokat, ne hágd át a szabályokat! Minervát vagy Pallas Athenét ábrázolja sisakban az olajfa alatt, bal kezében pajzsot tart, vele szemben a földön pedig a bölcsesség jelképe, egy földre szállott bagoly látható. Az ókori futóversenyeken nem volt szabad átlépni az olajfákkal szegélyezett versenypályát. Óvatosan kérdezzük, hogy az illusztráció kiválasztásakor vajon II. Rákóczi György fejedelemre is gondoltak áttételesen, aki többször is durván szabályozta a váradi puritán prédikátorok fellépését, tehát átlépte az egyház ügyeivel való törődés korlátait, illetve a politikai óvatosságot áthágva, ő maga veszedelembbe sodorta az országot. A Francis Bacon 1653-ban megjelent híres, a „Scripta in Naturali et Universali Philosophia” cíművének a címlapján is a „Ne extra oleas” feliratú címer áll. A Szenczi Kertész Ábrahám által használt Elzevir nyomdászjelvények bővebb magyarázatára nézve lásd V. Ecsedy Judit: *A nagyváradi nyomdászat 450 éves története*. 44–45.

50 Lelőhely a Bánfi Szilvia és V. Ecsedy Judit 57. Lásd: Függelék X.

Engedtessek meg nekünk annak a feltételezése, hogy a biblianyomtatás során segítségére lehettek a korrekcióban a váradi lelkészek meg professzorok, és talán a kolozsváriak is. A váradi származású, Váradot a haláláig sirató⁵¹ idős *Köleséri Sámuel* professzor volt a bibliakiadás revíziójának és általában a szövegkiadásnak az atyja. Köleséri, a váradi főiskola rektora-ként - egyenesen ezért költözött 1657-ben Váradra, és maradt ottan 1659-ig. Köleséri „örömmel említi” a „Magyar Biblia körüli forgolódását.”⁵² Irányítása alatt segédkezhetek talán a váradi lelkészek is, akik végül várvédő prédikátorokként mutattak példát a jövődön. Rajtuk igazán nem múltott a „lelki Jeruzsálemet” jelentő vár eleste, ahol aztán harminckét évig Allahot⁵³ kiál-

51 Köleséri Sámuel 1666-ban, „Bánkódó lélek nyögési” címmel Sárospatakon egy imádságoskönyvet adott ki, amelyben a „Váradnak pogány kézben való alkalmatosságával íratott reggeli könyörgés” a legmegrendítőbb. Az Isten színe előtt siró próféta hangján emlékezik a város állapotára: „Oh, Uram! igazán olyan dolgot cselekedtél a’ mi Izraelünkben, hogy valaki meghallja, mind a két füle megcsendül belé!... Oda vagyon a’ Magyar Birodalomban a’ mi második Jeruzsálemünk, pogány kézre jutott leg-nemesebb Végházunk, nincsen már több Váradunk! A’ magasságból tüzet bocsátottál Uram a’ mi csontaink-közzé, öszve kötötted a’ mi álnokságinkat, és a’ mi kezeinknek gyümölcséből égett minket... Ne híjjatok már minket Naominak, az az gyönyörűségünk, hanem Marának, az az keserűségünk, mert nagy, mint a’ tenger a’ mi nyomorúságunk. Nincsen mi-nekünk vigasztalónk, a’ ki a mi lelkünk megvigasztalhatná, mi vagyunk a’ vigasztalást bé-venni nem akaró Ráchelek.” Lásd *Petróczi Éva*: A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. In: *Egyháztörténet*, 3. évf. 2002/2. sz. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 19-én: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczi-varadi.htm>

52 A nagyváradi Major Huba kutatásai nyomán került először felszínre az az 1666-ból származó fontos adat az „Idvesség Sarka” című könyv előszavából, amelynek szerzője, Köleséri Sámuel a következőket írta a Szentírás szövegét nyomda alá készítő, saját szerepéről: „Örömmel említem a Magyar Biblia körül való forgolódásomat is, mellyben az Eredete szerint való nyelveknek segítsége által egynéhány száz Sz. Írásbeli helyeket restitáltam, az utodszori Editioban, melyről jó lelki ismerettel bizonyosságot tehet, a Magyar és Erdélyországi Reformata Ecclesiák hasznára született szerény Thypographus Senczi Ábrahám Uram Váradról.” Lásd Major Huba: *A Váradi Református Főiskola története*. Kézirat. Nagyvárad, 1977, 160–159. (Lelőhelye a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában.)

53 Evlija Cselebi volt az, aki elsőként fohászkodott Allahhoz 1660-ban Nagyváradon, ahova később is visszatért. Lásd az *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666 c. művet* Fordította Karácson Imre. Budapest, 1908, 204. „Mikor a törökök 1660-ban elfoglalták Váradot, Evlija Cselebi jelen volt az ostromnál s annak történetét, mint szem-tanú mondja el. Ő volt az, a ki a vár bevétele után, mint műezzin először énekelte el Váradon a várfalakról a szokásos muszalmán imádságra hívást, a mely így kezdődik: Lá-iláh-ill-Álláh ve Mohammed rászul-Álláh, vagyis: Nincs más isten, csak Allah és Alláhnak a prófétája Mohammed. Ezzel aztán felavatták Váradot muszalmán várossá. Most öt esztendő multával újra Váradra jött Evlija Cselebi, hogy azt, mint most már török várost megnézzé és leírja. S terjedelmes leírásában előttünk áll a török Várad török tisztviselőivel, közigazgatásával, hadi felszerelésével, mecsetjeivel, iskoláival. Érdekes különösen, a mit a váradi híres vásárokról ír, melyeket „piros tojás ünnepe előtt negyven nappal” tartanak. Ez a vásár, melyre

tottak Jézus helyett⁵⁴. Név szerint tehát Nagyari Benedek, Kállai András, Kovásznai Cs. Péter⁵⁵ és a belényesi lelkipásztor, Kolozsvári Igaz Kálmán⁵⁶ volt az, aki végigélte az ostromot. Nincs a kezünkönél semmilyen forrás a bibliai apparátus és a javítások dolgában, ezeknek az aprólékos kikutatása azonban nem lehetetlen és a minta is megvan hozzá⁵⁷: össze kell vetni a Hanai Biblia szövegével, illetve a hanai és a holland⁵⁸ biblia széljegyzeteivel.

török, arab, persza, sőt indiai kereskedők is jöttek, húsz napig eltartott. Várad népe között más török nem volt, mint a hivatalnokok és katonák. A város lakossága a régiékből állott. Betelepült idegen nagyon kevés volt s a kik, mint új lakosok letelepedtek, azok nem törökök voltak, hanem görögök és néhány bosnyák család.” Utolsó megtekintés 2017. szeptember 25-én: <http://mek.oszk.hu/15500/15597/15597.pdf>

54 Tolnai F. István három év múltán, 1663-ban teológiai jelentést tesz az ország romlott állapotáról és helyreállításra buzdít. Lásd: Függelék XI. Idézet helye: *Haza Békésege, avagy Egyenes Ösvény, mely minden igaz Haza fiát, kiváltképpen a nagy rendeket, mind Hazájok békeségének meg-szerzésére és meg marasztására; mind peniglen Istennek Hazájokban letelepedett lelki Sionának meg romladozódott és felégetett kőfalainak fel-építésire vezérel. Prédikáltatott Radnóton Udvarnál, 1663 júniusának 6. napján Tolnai F. István által.* Mostan bővebben ki-bocsátatott. Szebenben nyomtatta Szenci Ábrahám. MDCLXIV. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 20-án: http://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/47043/1/BCUCLUJ_FCS_BMV3624.pdf

55 Kovásznai Péter volt az, aki Szalárdi Jánossal együtt fogalmazta meg a kapitulációs okmányt, azt alá is írta. Így közvetlenül tartózik a Várad Biblia megmentőinek a sorába.

56 Szenczi Kertész támogatónak egyike Kolozsvári Igaz Kálmán belényesi lelkész is lehetett, aki a vár ostroma idején a falak között tartózkodott. Ő nem tartozott azon magyar diákok közé, akik egykoron az Amsterdamban nyomtatott, 1645-ös Jansonius féle biblia kiadása körül segédkeztek, mert csak 1646 júniusának a végén iratkozott be a franekéri egyetem jogi karára. Feltűnő az a gesztusa, hogy 1647. március 10-én a Franekéra egyetemén Cloppenburg professzornak (1592–1652) egy 1645-ös Jansonius féle magyar bibliát ajándékozott, és amelyet a leideni egyetemi könyvtár őriz a magyar peregrinus bejegyzésével. Az általunk 1980-ban megvizsgált, UB Leiden, Thyss.20 jelzetű példányból hiányoztak az apokrifusok, jóllehet a tartalomjegyzék még az apokrifus könyvek oldalszámos beosztását is feltüntette az újszövetségi iratokat követően. A címlapon jelzett katekizmus, aztán a Szenczi Molnár Albert fordította zsoltárok és a könyörgések meg az istentiszteleti rendtartások formulái is teljességgel hiányoztak a nyolcadrét alakú kötetből. A bejegyzés szövegét lásd: Függelék XII. Igaz Kálmánnak itthon is lehetett a tulajdonában egy 1645-ös Jansonius féle magyar biblia. Cloppenburg magyar kapcsolataira nézve lásd Eredics Péter: *Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei.* In: *Magyar Könyvszemle*, 117. évf., 2001/1. sz., 112–117. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 23-án: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00028/pdf/MKSZ_EPA00021_2001_117_01_00028.pdf

57 PVásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai.* Universitas Könyvkiadó. Budapest, 2006, 116. Elgondolkoztató P. Vásárhelyi Juditnak az a feltételezése, hogy a *Várad Biblia 1661–1662 folyamán készült el!*

58 A „rövid magyarázó jedzékek” dolgában még azt kell elmondanunk, hogy Szenczi Kertész Ábrahám halála után Udvarhelyi Mihály kiadta 1568-ban a Szatmári Ötvös István rendkívül érdekes művét, a melyben a Jelenések könyvét úgy kommentálja, hogy *lefordítja a holland Staten Bijbel megfelelő széljegyzeteit.* Lásd a következő adatot (RMK I, Nr. 1078),

A glosszákban esett kiegészítésekre nézve, a hanai és a váradi széljegyzetek egyezéseinek és eltéréseinek a tekintetében már történtek megjegyzések,⁵⁹ és reméljük, hogy a közeljövőben elkészülhet a glosszák szakszerű elemzése. Egyelőre fogadjuk el, hogy a Váradi Biblia széljegyzeteiben a Hanai Biblia margináliáihoz képest kevés változtatás esett, és Köleséri Sámuel főleg a törzsszövegen javított.⁶⁰

amelyet dr. Eredics Péternek köszönünk tisztelettel. Péter Eredics: De Statenbijbel an de rand van Europa. De Hongaarse vertaling van de kanttekeningen bij de Openbaring van Johannes uit 1668. In: *Acta Universitatis Palackianae Olmucensis Facultas Philosophica – Neerlandica*. V. Neerlandistische ontmoetingen Trefpunt. Olomouc, 2010, 353–365. Szatmári Ötvös István *Titkok jelenése* c. munkájához Debreceni Kalota János írta az előszót Kecskeméten, 1666-ban.

59 Petrőczy Éva: *A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában*. In: *Egyház-történet*, 3. évf. 2002/2. sz. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 19-én: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczi-varadi.htm> Négy locust idéz, de sem a két ószövetségi, sem a két újszövetségi helyen nem áll fenn, hogy azokhoz Köleséri írta volna a marginális kommentárt, mert betű szerint a Károli megjegyzéseiről van szó. A Gen.24,47-49 verseit nem Köleséri, hanem annakidején Károli, esetleg valamelyik munkatársa kommentálta így: „A' leányzónac házzasságra való el-jegyzéseknec nem kell titkon lenni, hanem nyilván, és az atyafiaknac akarattyoknac ott kell lenni...” A Gen. 24,57 verséhez pedig szintén Károli fűzött ilyen megjegyzést: „A' házasságban az el-adandó személynek akarattya kívántatik, mindeneknek felette.” I. Kor. 14,6 szövegéhez nem Köleséri, hanem Károli írja: „Második oka: az én tanításom köztetek hasznos, de ha idegen nyelven szólok és meg nem magyarázom, mit használ.” Az I.Tim. 2,8 locusához ezt az értelmezést nem Köleséri csatolja, hanem ő, vagy más szerkesztő veszi át Károlitól: „Minekutánna megmondá minemű személyekért kell könyörögni; immár azt mondgya meg hogy szabad mindenütt mindeneknek válogatás nélkül imádkozni igaz hitből, nem úgy, mint az ő testamentomában csak egy helyhez kötöttetetik vala.” Itt jegyezzük meg, hogy a világhálón láttunk 2017. szeptember 25-én egy másik ígéretes című tanulmányt, amelyet nem tudtunk megszerezni. Lásd Gulyás Márta: *A puritanizmus eszméinek tükröződése a váradi biblia margináliáiban*. <http://katalogus.nlvk.hu/html/hek2/kiki/g.htm>

60 Heltai János szerint a kiadásban a Hanai Bibliát követték. A váradi főiskolának a rektora csak keveset módosított a jegyzeteken, a bibliai szöveget viszont a már említett 1666-os előszó szerint több száz helyen módosította. Lásd: *Biblia Sacra Hungarica*. A katalógust kiadja az Országos Széchényi Könyvtár. (szerk. Heltai János és Gáborjáni Szabó Botond). Budapest, 2008, 198–199.

Kiemelt megjegyzések: Barcsay Ákos fejedelem fogságból folytatott diplomáciai küzdelme, a Váradi Biblia ezerötszáz példányszáma, az apokrifusok, a félbemaradt hibajegyzék

Barcsay fejedelem kevésbé ismert támogatása

Meggyőződésünk, hogy Barcsay fejedelem nélkül hamvába hullott volna a váradi bibliakiadás. Várad ostromának idején egy kisebb magyar sereggel a törökök mintegy „tábori fogságban” tartották, ahonnan alkalma adódott, hogy beüzenjen a védőknek: álljanak ellent és ne adják fel ezt a végvárat. Korábban Gyulai Ferenc várkapitány, aki II. Rákóczi Györgynek volt a híve, sem Rhédey Ferencnek, sem Barcsay Ákosnak nem engedte át a várat, de amikor híre jött a hatalmas török sereg érkezésének, katonáival elvonult a június 7-én elhunyt Rákóczi koporsójának a Sárospatakra való kísérésére.

Amikor a vár állapota már tarthatatlan volt, a nyomda megkímélése és a könyvek elszállíthatósága fejében Barcsay Ákos fejedelem ezer tallért juttatott Ali basának. Úgy tűnik, hogy a pénzt valamilyen módon Kemény Jánostól kölcsönözte, akinek ezért az összegért bizonyos példányszámú bibliát kellett volna adni,⁶¹ de ez már nem történhetett meg a Kemény eleste miatt. Rövid fejedelmi tisztsége idején a papírmalmok működtetésére is volt gondja!!!

A Váradi Biblia példányszámainak a kérdése

Bod Péter sokak által átvett közlésére, forrás megjelölése nélkül, többen még ma is tíz ezer exemplárról⁶² beszélnek. (Bod más adataira viszont

61 „Vadnak azmint velü(nk) Kolosvaratt is bizonios szamu Magyar bibliak ugy mint az melieket Barcsay Ákos Feiedelemtől Ali Passának az Tipographiaert es minden könyvekert adatot Ezer Tallerert Kemény János Feiedelemnek kellett volt adni.” Idézet helye: *Szenczi Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, 1667*. Közli V. Ecsedy Judit – Monok István, i.m., 378.

62 A Szent Bibliának Historiája, melyben, az Istennek ő és újtestámentomi szent beszédének meg-irattatása, annak mind ez ideig tsudálatos meg-tartatása; különböző nyelvekerek, azok között a' magyar nyelvre való fordíttatása, és azokon való ki-nyom-tattatása, röviden előadatik. BOD PÉTER, A' Hévízi Reformata Eklésiában, és M. Udvarban, a KRISTUS' képében Követséget viselő SZOLGA által. SZEENBEN, Nyomtatt: Sárdi Sámuel által, 1748. Eszt., 154.: „Hogy a munkához és nyomtatáshoz fogtanak 1657-dik esztendő tájban, végezték el 1661-dik esztendőben. Ezekben az esztendőkbén pedig igen sok veszedelem találta az országot; mert Rákotzi György Lengyelországban vesztvén hadait, maga is Gyalunál való ütközetben megsebesedvén meghal: az Országot a törökök s tatárok elpusztíták, Váradot Ali basa 1660 esztendőben, 27-dik augusti megvévé; az holott négy ezernél több eksemplárok veszték el, a mellyek ott maradtak vólt, jóllehet a vár-feladásnak kondíciói között ott volt, hogy a Biblia eksemplárjaiban, és a Tipográfiában, semmi kár ne tétetessék. Az eksemplároknak nagyobb részét a Tipográfiának egy részével, a vár megszállása előtt Kolozsvárra

érdemes odafigyelni. A „Szent Biblia historiája” című művében Bod Péter kiemelten szól az 1648-as gyulafehérvári román újszövetség megjelentetéséről, ami szintén óriási reformációtörténet eredmény és az I. Rákóczi György fejedelem nevéhez kapcsolódik⁶³.) Bod szerint négyezer példány pusztult el és maradt hatezer. Misztótfalusi Kis Miklós részéről 1500-as példányszám-ról értesülünk, *továbbá a leltározáskor jelenlévő nyomdászok szakszerű feljegyzése is megerősíti az ezerötszázat*. Azt, hogy 1500, vagyis ezerötszáz darab nyomdatermék előállításán gondolkoztak, abból is kiderül, hogy az apokrifus könyvek szövegéből is kinyomtattak 12 árkussal, de a teljes kiadáshoz 1500 árkus kellett volna.⁶⁴

Szólnunk kell pár szót az ostromról, hiszen a nyomda a várban működött. Váradot 1660 júl-14-én hatvan ezres török hadsereg zárta körül, és a negyvenhat napig tartó élet-halál harc veszteségeinek hangulatát követően, a jó 800 várvédőből csupán 300 katonára⁶⁵, továbbá 35 önként jelentkezett diákra és asszonyokra apadt lélekszámú gyülekezetben megtörténhetett az

költöztették volt, az holott el is végeztetett a nyomtatás, 1661-dik eszt. Hogy sok eksemplárokat kezdtek volt nyomtatni, tíz ezeret; mint hogy igen nagy költséggel és készülettel fogtanak volt hozzá; de nagyobb része a sok háborúságban még az időben elveszett. *Ez a Biblia sokkal nagyobb becsületet érdemlene, mintsem szokták becsülni, a benne való szép magyarázatokért.*”

63 Bod Péter: *A Szent Bibliának Historiája*, 128.: „Ez előtt már a boldog emlékezetű idősbik Rákóczi György fejedelem parancsolatjából az Új-Testamentumot Oláh Nyelvre fordította volt Silvester Ermonák, a melyet a fejedelem kinyomtatattatott Fejérváron 1648-dik esztendőben, Simeon Stefan lévén akkor Oláh Püspök aki ugyanazon Új Testámentumot ajánlotta az idősbik Rákóczi György fejedelemnek, a mely ajánló levélben számlálja, hogy a fejedelem a fordításra tudós embereket, a nyomtatásra ismét bölcs mestereket kerestetett, s költségét nem kímélvén, egész Tipográfiát ajánlott fel, hogy akik Országában volnának, azokkal az Istent egyenlő indulattal tisztelhetné, végre pedig ajánló levelét így végezi el: Szluga mai mik esi plekate a Meritale Simeon Stefan Arkhiespiskopusé si Metropolitte Szaunuluj luj Belgraduluj, si Araduluj, si a Maramurusuluj, si tote Tzare Ardaluj.”

64 „Az Apochriphusokban vagion niomtatva tizenket arcus masfel ezer Exemplarnak kellett volna lenni, ha elkészülhetett volna.” Idézet helye: *Szenczi Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, 1667*. Közli V. Ecsedy Judit – Monok István, 378.

65 Kraus nyomán idézzük Ali pasa megrökönyödését, aki úgy tudta, hogy ötezer katona védi a várat, és a menlevelével ellátottak seregében csupán háromszáz körüli férfit látott. Lásd Georg Kraus: *Kriegs-Cronik Österreich-Ungarns*, IV, 112.: „aber dass nur 300 streitbare männer im schloss weren, kunte Ali Pascha nicht glauben, sintemall er alleweill gantzlich davor gehalten, dass auff dass wenigste vier oder 5.000 Mann darinnen sein müssen... da solcher kleinen hauffen die Türcken ansichtig wurden, sein sie gleichsam darüber erschreckt undt bestürzt worden undt nicht glauben wollen, dass so weniges Volck ihnen solchen unermesslichen schaden thun undt so viel mühe machen kennen undt gesagt der meiste theill müsste entlauffen sein.” Lásd magyarul Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Ómagyar Baráti Társaság Kiadói Részlege. Budapest, 1994.

a csoda, az, hogy a capituláció idején⁶⁶ a törökök még őrséget is biztosítottak a biblia védelmére, továbbá a szemtanú Szalárdi János szerint kétszáz szerkeret. Jelenlegi adataink immáron perdöntő jellegűek: ezerötyszáz példányban tervezték kiadni a bibliát. A szebeni leltározáskor, 1667-ben még 566 bekötésre váró példányt találtak. Ezeknek a terjesztése további figyelmet érdemel, több adat maradt fenn például a Debrecenbe való szállításról és a gyülekezetekbe való juttatásról. Megfejtetlen titok azért még bőven van: vajon az ostrom előtt már elszállították a kinyomott íveket Kolozsvárra, ahogyan azt Bod Péter írja? Az ára 10-12 forint, két ökor ára lett volna Misztótfalusi Kis Miklós emlékezete szerint. Bethlen István éppen Medgyesi Pál révén értesült a Biblia folio alakban való kiadási tervéről, és 1646 júl. 27-én kelt végrendeletében azzal a kikötéssel hagyott 500 aranyat a későbbi Váradi Biblia költségeire, hogy örökösei annyi példányt kapjanak belőle, „amennyi 500 arany után illenék.”⁶⁷ Emlékeztetünk arra is, hogy a Hanaui Biblia szintén ezerötyszáz példányban hagyta el a sajtót.

Az apokrifusokról

Már a tervezés legelső stádiumában eldöntötték, hogy kiadják az apokrifusokat is. A szebeni hagyatékba világosan feljegyezték a megkezdett ívek számát, néhány apokrifus töredék pedig meg is tekinthető az OSZK állományában⁶⁸. Nem lehetetlen, hogy Szenczi Kertész Ábrahám mindvégig számolt azzal, hogy egyszer kiadja az apokrifusokat is. Hogyha megnézzük az 1637-es formátumú holland bibliát, abban az apokrifusokat nem az ószövetségi,

66 Ali basának a várbeliekhez írott leveléről másolat maradt fenn a Keresztesi József által vezetett, omniárium szerű jegyzőkönyv hasábjain. Ez a „Protocollum”, amely a Nagyváradi-Újvárosi egyházközség birtokában volt, évtizedekig eltűnt a gyülekezet levéltárából, újabban azonban úgy hírlik, hogy előkerült valahonnan, és a Nagyváradi-Olaszi egyházközség irattárába került. Fazakas Sándor lelkipásztor, aki 1972-ben a második lelkészsképesítő vizsgája alkalmával dolgozatot írt a Váradi Biblia történetéről, még használta és látta ezt a protocollumot, amelyben Keresztesi József minden általa elérhető adatot rögzített a vár 1660-as ostromáról. Fazakas dolgozatának (lelőhelye Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára) 13-ik oldaláról idézzük a „Protocollum” 12-ik oldalára beírt levélnek a másolatát. Azt, hogy Keresztesi hol látta ezt a menlevelet, nincsen adatunk. Lásd: Függelék XIII. A témához kapcsolódik Pálfi József tanulmánya: Keresztesi József Protocolluma. In: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig.* (Szerk. Gáborjáni Szabó Botond) Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2016, 173–190, ezt a dolgozatot azonban tanulmányom lezárásáig nem állt módomban megszerezni.

67 Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története.* Budapest, 1902, 27.

68 RMK. I. 970. Lásd V. Ecsedy Judit: *A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfája.* 294.

hanem az újszövetségi részhez csatolták. Létezik a Váradi Bibliában egy olyan lajstrom, amely a bibliában előforduló zsidó, görög, latin és más idegen szavak magyarázatát tartalmazza. Ezen jegyzék olvasásakor feltűnő, hogy nem találkoztunk olyan, kifejezésekkel, amelyek az apokrifusok névanyagával egyeznének.⁶⁹

A Váradi Biblia hibajegyzéke

A Szcenzi Kertész Ábrahám által írott előszó verso oldalán az ó- és újszövetségi könyveknek a tartalomjegyzékét találjuk, alatta pedig egy hibajegyzéket. A nyomdászok éppen csak jelezték, hogy tudomásuk van a szövegben esett nyomdahibákról, és a Mózes V. könyvéig leírták 28 elírás vagy hiányzó szavak esetében a helyes változatot, de az errata jegyzéket „az idő rövidsége miatt” nem tudták folytatni⁷⁰. A Váradi Bibliában esett hibák javarészt a Báthory Gábor által eszközölt 1805-ös és 1806-os kiadásokban⁷¹ kijavították, a későbbi dunamelléki püspök maga volt a korrektor. A Szcenzi Kertész előszavát Báthory Gábor már nem közölte újra, a széljegyzeteket pedig nyomdailag beépítette a szövegbe. A Váradi Biblia 2002-es facsimile kiadása sem közli az eredeti tartalomjegyzéket és a hibajegyzéket, mivel kimaradt a nyomdász előszava és eredetileg az annak a hátlapján olvasható könyvek rendje, illetve a fogatkozások.

Már régóta ismeretes, főleg az őrszó jelezte, hogy a Ján. 5,3 verse egészen, a Ján. 6, 31-ik versének pedig a fele maradt ki az eredeti tördelés hibájából.⁷² A reprint kiadásban viszont látható a javítás, mert valaki, valamikor, kézzel beírta a Károli fordította szöveget a Nagyvárad-Újvárosi vagy a Nagyvárad-Réti egyházközség bibliájába: „Mennyei kenyeret ada nekik, hogy ennének.”

69 Az Apokrifusokban előforduló Tóbiás és Zsuzsanna sem mérvadó: Tóbiás neve előfordul a Nehémiás könyvében, Zsuzsánna pedig Lk 8, 3-ban.

70 A Pusztakamarási Református Egyházközség tulajdonában lévő Váradi Biblia fényképezését Oroszhegyi Attilának és Ruben Hamelink művésznak köszönjük. A tartalom- és hibajegyzék másolatát lásd: Függelék XIV.

71 A Trattner Mátyás betűivel és költségén, Pesten nyomtatott mű 1806-os példányával nem találkoztunk. Említi: Bottyán János: *A magyar biblia évszázadai*. Budapest, 1982, 69.

72 Musnai László: *A Váradi Biblia*. Nagyenyed, 1947, 19.

Szenczi Kertész egyházi és teológiai jellegű kiadásainak az áttekintése

Egyoldalú lenne, ha nem térnénk ki olyan fundamentális jelentőségű iratok felsorolására és terjesztésére, mint az énekeskönyv, a káté és a különféle prédikációk. Az eddigi kutatások alapján⁷³ rálátásunk van arra, hogy ezen, és más egyházas jellegű kiadványok biztosításában milyen jelentős szerepet vállalt ez a váradi, később pedig szebeni⁷⁴ nyomda.

Énekeskönyvek dolgában Szenczi Kertész elsőként 1642-ben jelentett meg kotta nélküli énekeskönyvet (RMNY, 1981) amelyhez előszót írt. 1654-ben Brewer Lőrincnél Lőcsén, és ugyanabban az évben Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában is megjelent egy „Keresztyeni isteni ditsiretek” című énekeskönyv, de nem deríthető ki, hogy melyik a primér kiadás: a lőcsei vagy a váradi? (Gönczi György református püspök énekes könyvét 1648-ban Váradon is kiadták Szabó Károly szerint. (RMK I.816). A lőcsei címléírása: „Keresztyeni Isteni Ditsiretek, Mellyek az Magyar Nemzetben reformáltatott Ecclesiákban szoktanak mondattatni: Ezek mellé adattak szép rendel Eloeszoer, Az Szent Davidnak Franciai Nótáknak és Verseknek módgyokra rendeltetett Soltari. Masodszor, Az Egesz Esztendoere tartozandó Hymnusok. Harmadszor, Az Halott temetéskorra való Enekek / Mostan ujobban, de legkiváltképpen az Hymnusokat sokkal szebben és bovebben, az Koezoenséges és Halott Enekeket-is, az mennyire lehetett meg-jobbitván, (mellyel, mint edgy kis Graduvaléval elhetsz,) ki-botsáttattak Loetsen: Brever Loerintz által.” 1654?)

(Gönczi György) A Sz. David profetának ékes rytmusu soltarival es a soltárokból szereztetett dicseretekkel s egyéb istenes enekkel es hymnusokkal tellyes könyv Varadon [Várad]: Szenci Abraham, 1654 (Nyomdászjelvénnyel: Non solus- ellátva.) (RMK I. 895)

(Szenczi Molnár Albert) Psalterium Ungaricum, az az: Szent David kiralynak es prophetanak szaz ötven soltari a Franciai notáknak módgyok szerint Magyar versekre fordittattak és rendeltettek Szenci Molnár Albert által

73 Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. In: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Studia et acta I. Budapest, 1965, 15–92. Pálfi Józsefnek két publikációját is említhetjük ebben a témakörben: Kálvin-hatások keresése Szenczi Kertész Ábrahám váradi nyomdászatában. In: *Theológiai Szemle*, Budapest, 2012/3, 145–153. Továbbá: A váradi nyomdászat káté-kiadványai. In: *Református Szemle*, 107. évfolyam, 2014. március–április, 2. sz.

74 Szenczi Kertész Ábrahám szebeni műhelyéből a jelenlegi ismereteink alapján 43 mű került ki, ebből 25 latin, 18 magyar és egy német nyelvű kiadvány. Az 1558-ban Gyulafehérvárról elmenekített fejedelmi nyomda Szebenben is működött egy pár évig, megszűnte után pedig az országgyűlési végzéseket 1655-1658 között a Szenczi Kertész féle műhelyben adták ki. Lásd V. Ecsedy Judit: Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 1991, 58.

Varadon [Várad]: Kertész Abraham, 1654. (Hattyus Bethlen címerrel ellátva.) (RMK I. 896)⁷⁵

Újfalvi Imre féle temetési énekek gyűjteménye: In exequiis defunctorum: Halot temeteskorra valo enek. Azoknak kedvéért, kik ilyen utolso szükségben szolgálnak, öszveszedegettettek és ki-bocsáttattak ... Varadon [Várad]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1654 (RMK I. 897.)⁷⁶

Énekeskönyvek dolgában Szenczi Kertész Ábrahám már 1648-ban, utazók és betegek számára való (RMK I. 816., 817-818.), zsebben hordozható énekeskönyvet adott ki!⁷⁷

Szenczi Kertész Ábrahám nyomdakészletében voltak kották, ezeket még Misztótfalusi Kis Miklós is örökölte.

A *váradai imádságoskönyvek* kiadását nagy vonalakban jelezzük.⁷⁸ A jegyzetekben feltüntetett öt cím igazán megérdemli az alapos vizsgálatot, az imádságok szerzősége, protestáns ortodox-coccejánus-puritán, vagy bármilyen szemszögből. Különböző imádságokat találunk az egyes művek végén, azok behatárolását.⁷⁹

A *prédikációs kötetekről szintén* feladatunknak érezzük a szólást, feltüntetjük azokat a címeket, amelyeket az RMK I. és az RMK II. köteteinek⁸⁰,

75 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_896/?query=

76 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_897/?query=

77 Van, aki úgy látja, hogy ez az egészséges ellenpólusa az I. Rákóczi György által 1636-ban, 200 példányban kiadott gyulafehérvári Öreg Graduálnak, ami a méreténél fogva a templomi használatra volt alkalmas.

78 a) Az szent Dávid zsoltárai [...], [2] Dicséretetek [...], [1] Istenes énekek [...]

Ezek után vannak egynéhány áhitatos imádságok, [3] halotti énekekkel meg bővítvén, Várad, Kertész Ábrahám, 1648. (RMK I., 816–817.)

b.) Az szent Dávid zsoltárai [...], [2] Dicséretetek [...], [1] Istenes énekek [...], Ezek után vannak egynéhány áhitatos imádságok, [3] halotti énekekkel meg bővítvén, Várad, Kertész Ábrahám, 1651. (RMK I, 852)

c.) Komáromi Szvertán István, Mikor imádkoztok, ezt mondjátok [...], Várad, Szenci Ábrahám, 1651. RMK I 853; Lásd még: RMK I. 854.

d.) Isten eleibe felbocsátandó imádságok, Várad, Kertész Ábrahám, 1652 (RMK I 865)

e.) Isten eleibe felbocsátandó lelki jó illatokkal teljes arany temjenező, Várad, Kertész Ábrahám, 1652 (RMK I 865a) Lásd: *Az 1800 előtt magyar nyelven megjelent imakönyvek bibliográfiája*. Összeállította: Bajáki Rita. Utoljára megtekintve 2017. szeptember 25-én: <http://docplayer.hu/9317014-Az-1800-elott-magyar-nyelven-megjelent-imakonyvek-bibliografija-osszeallitotta-bajaki-rita.html>

79 A vizsgálódáshoz kiváló szempontokat kínál Szigeti Jenő: *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*. <http://radaygyujtemeny.hu/szigeti.htm>

80 *Régi Magyar Könyvtár. I. kötet. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Írta Szabó Károly. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1879. *Régi Magyar Könyvtár. II-dik kötet*. Írta Szabó Károly. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1885.

valamint a világhálónak a segítségével találunk.

Kecskeméti Miklós.⁸¹ „Angyalok Éneke, az az, Az igaz meg nem szeplősített Vallásnak Öröme a Keresztyén ember szívében Mellyet irtt a Szent írásnak mondásaiból nagy Szorgalommal Kecskeméti Miklós N. V. T. (Nagy Váradi Tanító). Nyomtatt. Nagy Váradon buzgó lelkek költségén. 1640. (Úgy tűnik, hogy ennek a könyvecskének nem maradt fenn példánya.)” (RMK I. 707.)

Keresszegi Hermán István művét itt, és a káték csoportosításában is megemlítjük: Az Keresztyéni Hitnek ágazatiról való Praedicatioknak Tar-haza; ez az első prédikációs kötete 1640-ben jelent meg. Rozettákból alkotott keretben egy alabárdos oroszlánt, vagyis Várad címerét használ nyomtatói jelvénynek, fekete-vörös, fametszetes címlappal. (RMK I. 708.)

Tyukodi Márton⁸²: A' tiszta életü Jósef Pátriárka életének, szenvedésének és dítsérettel viselt dolgainak Sz. Iras szerint-való Magyarázatja. VARADON, Nyomtatta SZENCZI KERTESZ ABRAHAM. 1641 (RMK I. 723.)

Bayly Lewis, ford. Medgyesi Pál: „Praxis pietatis, az az keresztyén embert Isten tettzése szerént-valo járásra igazgató kegyesség gyakorlas / Fordítottatott angliai nyelvből: es immár ötödször, az ekédiekben esett mindenémü hibáktúl meg-tisztultan, söt sok helyeken meg-is jobbultan az author-nak szép és igen szükséges elől-járó-beszédével edgyütt ki-botsáttatott ugyan Medgyesi Pal, Ur Jesus Christus edgy-ügyü szolgálja által.” Varadon nyomtatta: Szemptzi Abraham, 1643 (Bayly L., RMK I, 751)

Laskai János: „Jesus kiralsaga, melynek idvességés birodalma alá hatható erősségekkkel intettetnek ki-vált-képpen az erdelyi proselyta sidok Laskai Janos által. Varadon [Várad]: Szenci K[ertész] Abraham, 1644” (RMK I. 765.) Hattyús Bethlen-címerrel.⁸³

Vedelius Miklós: Hittül-szakadásnak tellyes meg-orvoslása, mellyet az alhatatosoknak és el-esteknek javokra három könyvekben le-irt Vedelivs Miklos genevai prédikátor és professor, es újonnan azoknak hasznokra deákból magyarrá fordított Laskai Janos. Varadon [Várad]: Szenci Abraham, MDCXLIV [1644] (RMK I. 764.)⁸⁴

Medgyesi Pál: „Egő szövetnek, avagy edgy nehéz, de igen szükséges és hasznos kérdésnek (mely a Sz(ent) Írásnak isteni méltósága felől vagyón)

81 Utolsó megtekintés 2017. szeptember 10-én: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef7891B/k-8D2C5/kecskemeti-miklos-8E8EF/>

82 Tyukodi Márton nagykőrösi lelkész hatvan prédikációjáról szóló elemzést készített Szetey Szabolcs. Lásd: https://www.google.nl/search?q=Tyukodi+M%C3%A1rton+%3A+Az+Tiszta+%C3%A9let%C5%B1+Joseph+Patriarcha%2C+V%C3%A1rad%2C+1641&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&dcr=0&ei=bZJvWvjHAqfL8gext4mQDg

83 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_765/?query= Utolsó megnyitás: 2018 jan. 30-án.

84 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_764/?query= Utolsó megnyitás: 2017 szeptember 5-én.

világos és rövid meg-fejtése; minden hiveknek és kiváltképpen az catholicusoknak hasznokra M. P. által" [Várad]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1645 (RMK I. 774.)

Temetési prédikáció és síratóénekek: „Triumphus fidei: az az a nagy probak es keserteteken az igaz hitnek gyözedelme, melly praedikáltatott a váradi temető kertben 3. die Januar, hora 10. 1645 esztendőben az nemes... Varadi Judithnak, ...Varadi Miklosnak, mostan a...fejedelemnek váradi harminczadossának, egyszer s mind...Bethlen Catharina aszszonynak... Albési Zolyomi Dávidnak hitestársának minden javainak praefectussának, szerelmes egygyetlen egy leányának teste felett. Váradon: Szenci Abraham, 1645" (RMK I., 782.)

Geleji Katona István „ortodox” püspök közismert prédikációs műve több ezer oldalon keresztül, három kötetben, „Válság Titka” címmel 1645, 1647 és 1649 folyamán jelent meg. A megváltást az év hét ünnepére felosztott beszédekben tárgyalja. adventi, karácsonyi, vízkereszt, böjti nagyheti, húsvéti, áldozócsütörtöki és pünkösti prédikációkban. Geleji Katona Istvánnak megtetszett a váradi nyomda, korábbi „monumentális” prédikációs kötetét 1645-ben Gyulafehérváron jelentette meg. (RMK I. 799.; RMK I. 826.; RMK I. 779.)

Temetési prédikációk kötete, tizenkét prédikátortól Bethlen István, a Váradi Biblia patrónusának a fia felett: „Temetesi pompa, melly az... nehaj groff iktari Bethlen Peternek, Hunyad es Maramaros vármegyéknek örökös fő ispánnának 1646 esztendőben Kis-Aszszony havának harmadik napján Bánban meg-hidegedett testének Liskafalváról Nyir-Bátorban, temetésének helyére való megindításától fogva az földben el-takarittatásáig celebráltatott. Varadon: Szenci Kertész Abraham, MDCXLVI [1646]" (RMK I. 787.)

*Folyamatos számozású, 1650-ből való, több szerzős kötet az istentiszteleti rendtartásról.*⁸⁵ 1-38 oldalakon Scultetus Ábrahám latin műve a prédikálás tanáról: Abrahama Sculteti Grünebergensis Silesii Axiomata concionandi practica, edita studio et opera magistri Christiani Kyferti Goldbergensis Silesii. Varadini: apud Abrahamum Szenciensem, MDCL. A 39-134 oldalakon egy latin homiletikai kézikönyv látott napvilágot, melynek angol szerzője van, és pedig Guilielmus BUCANUS: Ecclesiastes, seu de methodo concionandi tractatus duo, Várad, 1650. Külön címlapja van, rajta a hatyús Bethlen-címer. Következik Amesius Guilelmus három latin mintapredikációja a 135-155 oldalakon. A 156-192 közötti oldalakon a kötet végéig alkalmi könyörgések magyarul. (RMK I. 840.; RMK II. 743. és RMK II. 744.)⁸⁶

85 A címlapon Szenczi Kertész Ábrahám latin ajánlása olvasható 1650. május 2. keltezéssel a magyarországi és erdélyi református lelkészeknek.

86 https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_840/?r=0&pg=48pg=376layout=s

Toufaeus (Michael). *Disputatio Theologica De Perseverantia Sanctorum. Quam Auxilio Dei Opt. Max. Sub Praesidio Clarissimi Viri, Michaelis Toufaei SS. Theol. Doctoris, ac in Celeberrima Schola Varadiensi Rectoris, Publico examini sub- jicit Stephanus Betskehazy Senior. Ad diem 19. Februarii, hora 9 - Varadini, Apud Abrahamum K. Szenciensem. cIo Iocl. - (RMK II. 745-764.)* Szabó Károly szerint a váradi universitasnak és a lelkészeknek ajánlott disputatio. - Ugyanerről a témáról vitatkozott nyilvános vizsgán Székelyhidi István 1651. május 26-án.

Vedelius Nicolaus egyik művének fordítása: S. Hilarius avagy minden féle szomorúságoknak nemei ellen, szent igaz és álhatatos öröme vezérlelő elmelkedes, melly elsőben Vedelius Miklos doctor által francia nyelven kiadattatott; annak utánna egy Gallus Pareus nevű tudos embertől deákul fordittatott; most pedig ujonnan, a sok külömb-külobb féle kedvetlen alkalmatlanságok miatt szomorúságokban forgo együgyű hiveknek kedvéért magyar nyelven kibotsáttatott Pankotai Ferencz szalontai praedikátor által. Varadon [Várad]: Szenci Abraham, 1650. (RMK I. 839.)⁸⁷

Laetus (Georgius): „Pauli Apostoli Peregrinatio Caesarea Romam, duabus distincta partibus.” Várad, 1650 (RMK II. 742-762.) Ezt a művet, amelyet négy leydeni professzor ajánlott, Franekérában is kiadták 1650-ben.⁸⁸ Az 1604-1649 között élt szerző alternatív nevei: Laetus, Georgus; Laetus, Jerzy; Weselski, Jerzy.

Keresztúri Bíró Pál, a prédikációs kötetét 1653-ban adta ki Csepregi Mihály mecénás költségével: „Egyenes ösvény a sz. életre vágyodoknak, a mellyre külömb külömb féle locusokat egyben válogatván, huszon-két predikaciokban foglalt-bé kegyelmes vrunk ő nagysága vdvári prédikátora: Kereszturi Pal.” (Bethlen Kata 1744-ben újra kiadatta). (RMK I. 879. Keresztúri másik prédikációs kötete: Lelki legeltetés az az a Dávid király XXIII. Soltára-

Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 7-én.

87 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_839/?query=

88 Három részes mű. ApCsel 27 alapján 15 kidolgozott prédikációt tartalmaz a célkitűzések megjelölésével, ApCsel 28 alapján szintén 15 prédikáció műhelymunkáját mutatja be. Fogalomtárat kapcsol a két részhez, majd a prédikáció írásának az elméletét dolgozza ki 26 oldalon.

Pauli Apostoli peregrinatio Cæsareâ Romam, duabus distincta partibus; quarum prior complectitur in XXVII & posterior in XXVIII Cap. Actuum Apostolorum Hypotyposin concionum practicarum ... Adjectus insuper De ratione concionandi summe utilis tractatus ad Methodum Anglicam conformatus. Utolsó megtekintés 2017. október 30-án: <https://books.google.nl/books?id=0QxjAAAACAAJ&pg=PP1&lpg=PP1&dq=Pauli+Apostoli+Peregrinatio+Caesarea+Romam,+duabus+distincta+partibus..%E2%80%9D&source=bl&ots=JFgV8Cncfu&sig=FX8GiCHtK0ifCyAYhl9fUFisjQU8hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwiG5uCb4YDZAhWLIMAKHTi wDgcQ6AEIPDAF#v=onepage&q=Pauli%20Apostoli%20Peregrinatio%20Caesarea%20Romam%2C%20duabus%20distincta%20partibus..%E2%80%9D&f=false>

nak rövid magyarázattya, melyet foglalt bé tizen-két Prédikációkban a Jézus Cristusnak alázatos szolgája Kereszturi Pál, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1645.(RMK I.780)(Újra 1649-ben: RMK I. 827.) (Keresztúri Pál ezen prédikációs művét vagy Gyulafehérváron, vagy Váradon adták ki: Mennyei társalkodás ..., amelyet egynéhány felelgetésekben bésummált volt a Jézus Krisztus alázatos szolgája. Várad? Gyulafehérvár? 1645.)

Keresztúri Bíró Pálnak az alábbi könyvecskéje is a Szenci Kertész nyomdájában jelent meg: „Rakoci Györgynek es. házas társának, Bathori Sophiának, második szülöttének, Rakoci Sidmondnak [!]. s keresztségének napján lőtt praedikáció ..., Várad, 1645” és újrakiadva 1647-ben. (RMK I. 781.)

Nagyari Benedek: „Orthodoxus Christianus, az az igaz vallásu keresztyen, mellynek nevezeti alatt az igaz és Isten előtt meg-igazító hit szerző okaival, tulajdonságival és azokat követő szükséges dolgokkal a Szent Írás szerint... le-iratik... melly egynéhány anglus és deák authorokból oszveszedegettetett... az Isten beszédére meg-eső lelkeknek vigasztaltatásokra Nagyari Benedek, a boros jenői sz. gyülekezetnek méltatlan praedikátora által. Varadon [Várad]: L.D.B.J. egygyik patronus költségével [Szenci Kertész], 1651”. (RMK I. 855.)

Komáromi Szvertán István nevét az imént említettük az imádságos-könyvek sorában, mert az ő minta-imádságai külön impresszummal jelentek meg. A rendkívüli felkészültségű Komáromi, aki 1648 és 1651 között rektorként működött Váradon, kiváló prédikációsorozatot fordít Amesiusztól a Miatyánkról.⁸⁹ Továbbá negyven pontban sorolja fel a prédikáció általában elvárható tanulságait. Lényeges, hogy hangsúlyosan hivatkozik az Isten színe előtti megállásra és a lelkiismeretre, kiemelve, hogy a cselekedetekben kell tükröződnie a hitnek: „Mikoron imadkoztok ezt mondgyátok. az az: Az Uri Imadsagnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak le-írások szerént valo nyomozása: és tudos embereknek elmélkedésekkel meg-ékesitetett, s' roevid Praedicatio formákra intéztetett magyarázattya: Ugyan ez Uri Imadsagnak hat Kérésinek számok, és rendek szerént valo, azokkal egygyezoe, és azokrol ez írásotskában valo tanításnak folyásából szedegettetet édességes buzgo Koenyoergesi roevid Elmélkedésekkel egyetemben / Komaromi István által” ... Varadon: Szenczi Kertesz Abraham, M. DC. LI. [1651]” (RMK I. 853.)

Imádságok (Isten eleibe fel-botsátandó Áhítatos Imádságok. Várad, 1652. (RMK I.865)

Enyedi Fazakas János székelyföldi prédikátor volt, aki ilyen címmel adta ki a prédikációit: „Mennyei szó a lelki alomból valo fel serkenes-

89 Lásd Máté Imola: Komáromi Szvertán István prédikátori habitusa. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, LIII. évf. 1. sz. 2009, 17–35. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 25-én: <http://www.sztanyi.ro/download/nyirk09-1.pdf>

ről, avagy VI együgyű praedikációk a bűnnek álmából való fel-serkenésről, a bűnnek halálából való fel-kelésről és az Ur Jesus Christus Szent Lelke s kegyelme által való mennyei, idvességes, lelki meg-világosításról, melyek iminnen amonnan egybeszedeggettettek és könnyű formában kibotsáttattak Enyedi F. Janos... mostan a kezdi-vasarhelyi anyaszentegyházbéli gyülekeznek lelki-pásztorá által az Ur Jesus Christus ditsőssegere és az ő anyaszentegyházában élő juhainak vérével meg-váltott hiveinek lelki épületekre. Várad, 1652" (RMK I. 864.)⁹⁰

Milotai Nyilas István ágendája: Agenda az az: anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való tselekedet, mellyben az Uj Testamentomnak két sacramentomának, a Szent Keresztségnek es az Ur Vatsorájának ki-szolgáltatásának és a házasulandóknak egyben adattatásoknak modgya meg-irattatik, azokhoz illendő hasznos tanúságokkal egyetemben Melotai Nyilas Istvan által... Es most ezen anyaszentegyházbéli ceremoniáknak ki-szolgáltatásának más rövidebb modgyával meg-bövíttetvén és az elébbi-is sok helyeken meg-jobbitván ki-botsátott Varadon [Várad] : Szenczi Kertetz [!] Abraham, M. DC. LIII. [1653] (RMK I. 881.)

Diest (Henricus)" Praxeos Sacrae Specimen, Quo continentur selectae aliquot Conciones Poenitentiales, Funebres, Praeparatoriae. S. Coenam, et alae miscellaneae. Habitaе olim in Ecclesia Reformata Emricensi, nunc vero limatae, & publici juris factae, ab Henrico á Diest, S. Theol. D. & in illustri Gymnasio Gelro-Velavico, quod est Hardervici, Professore. Varadini, Impensis Abrahami Kertész Szenciensis. Anno 1653. (RMK III. 798.)

Medgyesi Pál: „Erdely s' egész magyar nép egymás után tsak hamar hamar érkezett harmas jaja s' siralma, / mellyel e' ket keseredett hazat amaz halhatatlan emlekezetű három fejedelmi embereknek, néhai nagy Rakoci Györgynek, Erdély országának fejedelmének, Magyar ország sok részeinek urának... 1649-ben januariusnak 10-dik napján; es az utan tsak hamar az ő fiának, néhai Rakoci Sigmondnak 1652-ben. aprilisnek 28-dik napján; ennek-felette az előtt 1648-ben martiusnak 29-dik napján... néhai öreg grof Betlen Istvannak gyula-fejérvári... házoktul a' sirban meg-indításokkor siratta s' sirattatta Medgyesi Pal. Varadon: Szenci Abraham által, M.DC.LIII." (RMK I. 880.)⁹¹

Csipkés (Georgius, Comarinus). „Disputatio Theologica, De Bis-mortuis. Quam Juvante Deo Optimo Maximo Praeside Excellentissimo ac Doctissimo Viro, D. Georgio C. Comarino, SS. Theologiae Doctore, ejusdemque facultatis in illustri Schola Debrecina Professore Publicé defendet Gregorius

90 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_864/

91 https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_880/?query=

P. Sz. Mihályi. Die. Febr. horá locoq. solitis. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. Anno m.dc.lvi „(RMK II. 817.)

Csipkés (Georgius Comarinus). „Disputatio Theologica De Libro Vitae. Qvam Divino favente Numine Sub Praesidio Excelientissimi ac Doctissimi Viri, D. Georgii Csipkés Comarini, SS. Theologiae Doctoris, ejusdemque facultatis in illustri Scholá Debrecina Professoris, Publicie censurae subjecit Nicolaus P. Dengelegi, Ad diem 31 Julii, loco horisq. solitis. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. Anno M.DC.Liv (RMK II. 818.)

Selyei Balogh István műve: Temető kert, melyben egynéhány halotti alkalmatossággal-valo praedikatiok vadnak, mellyeket irt és praedikállott külön külön helyeken Selyei Balog Istvan, mostan Fejérváratt egyyik udvari praedikátor...Varadon [Várad]: Szenci K. Abraham, MDCLV [1655] (Kétszer is kiadták 1655-ben) (RMK I. 905–906.)

Veréczy S. Ferenc temetési prédikációja: Lelki hartz: avagy olly halotti praedikációs rövid tanitas ... / mellyet praedikállott Sáros-Patakon W. F. Varadon: [Szenczi Kertész Ábrahám], MDCLVI [1656] (RMK I. 916.)

Csipkés (Georgius, Comarinus). Disputatio Theologica. De Universalitate Diluvii Noachici Prima Respondente Paulo Jenéi . . . Varadini. 1656. (RMK II. 868.)

Csipkés (Georgius, Comarinus). Disputatio Theologica. De Universalitate Diluvii Noachici; Quam Astripotentis Auxilio Praeside Excelentissimo, Clarissimo, ac Doctissimo D. Georgio Csipkés Comarino, SS. Theologice Doctore solertissimo, ejusdemque facultatis, in Illustri Scholá Debrecinianá Professore dignissimo ac laudatissimo. Publicae censurre subjecit Joannes K. SzATHMARI, Ad diem . . . Octobris; Loco & Horis solitis. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. Anno Salutis M.DC.Lvi (RMK II. 869.)

Csipkés (Georgius Comarinus). Disputatio Theologica De Lamiis Veneficis. Quam iEterni Numinis auxilio Sub Praesidio Excellentissimi, Clarissimi pariter ac Doctissimi D. Georgii C. Comarini, S. S. Theologine Doctoris acutissimi, ejusdemque Facultatis in illustri Scholá Debr. Professoris digniss. & celeberrimi; Publicé discutiendam proponit Joannes C. Mediomontanus, Ad diem Julii, loco horisq. statutis. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. m.dc.lvi. (RMK II. 870.)

Csipkés (Georgius Comarinus). Disputatio Theologica De Lamiis Veneficis Secunda. Quam Diviná praelucente gratiá Sub Praesidio Excellentissimi ac Doctissimi Viri D. Georgii C. Comarini, S. S. Theologiae Doctoris, ejusdemque facultatis, in Illustri Scholá Debreciná Professoris acutissimi; Publico examini subjecit Andreas P. Csehi, Ad diem Julii, horis, locop. solitis. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. M.DC.LVI (RMK II. 871.)

Selyei Balogh István: Uti-tars, melyben majd minden alkotmatossá-

gokra tartozó rövid és együgyű tanítások foglaltatnak-bé. Mellyeket irt és ki-is bocsátott a' hiveknek épületekre Selyei Balog Istvan, mostan Fejérvárat egyyik udvari praedikátor Varadon: Szenczi K. Abraham, MDCLVII [1657] (RMK I. 928.)

Csipkés (Georgius, Comarinus). Disputatio Theologica. De Paradiso . . . Respondente Petro K. Debreczeni. Varadini. 1657. 4r. (RMK II. 893.)

Apáczai (Joannes, Cseri). Disputatio philosophica de Mente Humana. Quara Auxiliante Numine Sub Paesidio Viri Reverendi & Clarissimi D. Joh. Chieri Apacii, SS. Theol. Doctoris, ejusdemque & p. t. Philosophiae naturalis in illustri Collegio Claudiopolitano Reformatorum Professoris ordinarii. Publicé defendendam suscipit Matthias Fogarasi, Theol. Phil. & Ling. Studiosus. (Fametszet) Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. Anno Domini m. dc. lviii. /1658/ (RMK II. 918.) – Szabó Károly feljegyzése szerint 8 számozatlan levélnyi terjedelem, quarto formátumban és: „Ajánlva van Istvádni Bálintnak a kolozsvári ref. collegium curatorának.” (RMK II. 897.)

Csipkés (Georgii Comarini) SS. Theol. Doctoris. & Ecclesiae Debrecinae Pastoris Concionum Sacrarum Centuria Prima, continens Conciones Miscellaneas, diversis occasionibus, populo Debrecinensi propositas, & secundum temporis, quo unaqvaeque habita est, seriem digestas. cum Indice duplici, Uno, Textuum S. Scripturae elaboratorum, ad frontem; altero, Verborum & rerum praecipuarum, ad calcem posito. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szencinum. m.dc.lxx. /1659/ (RMK II. 945.)

Epicedion in mortem. . .D. Johannis Tseri Apacii. [Varadini 1660, apud Abrahamum Kertész Szenciensem] Apáczai Csere János halálára (1625. június 10. –1659. december 31.) írott latin gyászversek gyűjteményének a sorát Mogorósi Elek kolozsvári lelkész nyitja, aztán Porcsalmi András kolozsvári tanártársa és az iskola fiatal praeceptorai következnek: Karácsonfalvi Zakariás, Szenterzsébeti György, Abafái András, Gidófalvi Péter és Besztercebányai Mihály.⁹² (RMK II. 947a.)

Diest, Heinrich von (Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus) Öt sima kövekkel el-készített David parittyaja, az az a' keresztyeni vallás igasságának meg-állatása tulajdon csak a' keresztyéni vallásnak öt agazatiból, az igaz anyaszentegyházra ingerkedő Goliatok ellen, s' legelsőben-is a' papistak ellen, kik a' Sz. Írásnak méltóságát kétségessé téstik, ez öt agazatokat penig tagadni nem merik. Mellyet készített Diest Henric Sz. Írás magyarázó doctor és professor Davenportiában. Most penig az együgyű keresztyének kedvéért magyar nyelven tolmáslott Udvarhelyi Peter [Kolozsvár]:

92 V.Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*. In: *Magyar Könyvszemle*, 1989, 38.

[Szenci Kertész] Udvarhelyi György uram költségével, 1661 (RMK I. 975.)

Schnitzler (Jacobus). Disputatio Theologica De Angelis, Qvam Auxiliante Sacro-Sanctá Trinitate & Praeside M. Jacobo Schnitzlero, Facultatis Philosophicae hactenus in Academia Wittebergensi Assessore, nunc Gymnasii Cibiniensis Rectore, in eodem Cibiniensium Lycéo florentissimo publicae Eruditorum censurae exponit Respondens Michael Gundesch Cibiniensis Ad dié 24 Oct. Horis matutinis, in Aud. Majori. Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szencinum. m. dc. lxxi. i, i. /1663/ (RMK II. 1023.)

Schnitzler (Jacobus). Disputatio Historico-Chronologico-Theologica. Illustres qvasdam Theses exhibens, Qvam Auxiliante Sacro-Sancta Trinitate Pr-eside M. Jacobo Schnitzlero, Facultatis Philosophicae hactenus in Academia Wittebergensi Assessore, nunc Gymnasii Cibiniensis Rectore, in praedicto Cibiniensium Lyceo florentissimo publicae ventilationi exponit Respondens Lucas Hebmannus, Birthalbensis. Ad diem 8. Augusti, Horis matutinis, in Auditorio Majori. Cibinü, Typis Abrahami Szenci, m. dc. lxxiii, /1663/ (RMK II. 1024.)

Schnitzler (Jacobus). Disputatio Theologica De Creatione Universi, Quam Auxiliante Eterno Mundi Conditor & Praeside M. Jacobo Schnitzlero Facultatis Philosophicae hactenus in Acad. Witteberg. Assessore, nunc Gymnasii Cibiniensis Rectore; in eodem Cibiniensium Lycéo florentiss. publicae Eruditorum collationi exponit Respondens Johannes Jeremiae Cibiniensis. Ad diem 28. Nov. in Audit. Majori, Horis Matutinis. Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. M. DC. LXiii. /1663/ (RMK II. 1025.)

Schnitzler (Jacobus). Decas Questionum Philosophicarum Illustrium, Exercitii gratiá Eruditorum censurae exposita In Celeberrimo Cibiniensium Gymnasio Auspice Christo Jesu Salvatore nostro Unico & Praeside M. Jacobo Schnitzlero Facultatis Philosophicae hactenus in Acad. Witteberg. Assessore nunc Gymnasii Cibiniensis Rectore Respondente Valentino Franck Cibinien-si. Ad diem 7. Decembr. Horis matut. In Audit. Majori. Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. M. DC. LXiii. /1663/ (RMK II. 1026.)

Tolnai F. István:⁹³ Haza bekesege, avagy egyenes ösvény, mely minden igaz haza fiát, kiváltképpen a' nagy rendeket, mind hazájok békeségének megszerzésére és megmarasztására, mind peniglen Istennek hazájokban letelepedett lelki Sionának megromlodozott és felégetett kőfalainak felépítésére vezérel. Prédikáltatott Radnoton udvarnál, 1663. juniusnak 6. napján Tolnai F. Istvan által Mostan bővebben ki-bocsáttatott Szebenben [Nagy-szeben] Szenci Abraham, MDCLXIV [1664] (RMK I. 1017.)

93 <http://documente.bcucluj.ro/patrimoniul.html> Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 10. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_1017/?query=

Schnitzler (Jacobus). *Disputatio Theologica Polemica. demonstrans veritatem hujus Propositionis: Purgatorium Pontificium est figmentum, Objectionumq contrariarum resolutionem succinctam depromens; Quam Deo Duce & Auspice Christo Jesu, In celeberrimo Cibiniensium Gymnasio Praeside M. Jacobo Schnitzlero, Facultatis Phil. in Acad. Witteb. hactenus Assessore, nunc Gymnasii Cib. Rectore. publicae -collationi exponit Respondens Andreas Henning Coronensis, Ad diem 12 Septembr. In Audit. Majori, Horis matut. Augustinus in Epist. ad Hesychium cap. 80. In quo quemcunque invenerit. — — Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. cIo loc lxiv /1664/ (RMK II. 1042.)*

Bátai B. György: Az Isten kegyelmében lévő ember idvességes életének bizonyos s' meg-csalhatatlan jegyeiből való meg-esméréséről, melyet elsőben colosvari praedikatorságában a' reformata ecclesiában praedikáltott, mostan penig egyben szedegetvén közönségessé tött Batai B. György, zilahi ecclesiának lelki pásztora... Szebenben: Szenci K. Abraham [!], 1665 (RMK I. 1025.)

Enyedi Molnár János: Az Isten igeretinek fel-nyitattott arany banyaja, melyben akármely szivbéli szomorúság, lelki keserűség és lelki-esméretben lévő rettegés ellen-is miképpen kellyen valakinek magát meg-erössíteni, az mutatattik-meg. Enyedi Molnar Janos, v[ajda]hunyadi magyar egyházi egyigyű szolga által fordittatott magyar nyelvre [Szeben]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1665 (RMK I. 1027.)

Mikolai Hegedűs János: A mennyei igazságnak tüzes oszlopa⁹⁴, melyly e nyomorúságos élet kerengő pusztájában az Isten szerelmes el-lankatt népének, a sok tévelygések s eretnkségek setét éjtszakáján és az ily sok istentelenségek, s meg-vesztő gonosz példák szövevényi között-is világosan meg-mutattya, mely uton juthatnak-bé a mennyei Cánahán nyugalomába.⁹⁵

94 Mikolai Hegedűs János ezen műve először Utrechtben jelent meg 1648-ban. Somosi Petko János jegyzetében maradt fenn, hogy az eredeti angol mű szerzője egy Alexander Grosse nevű teológus, akinek 1641-ben jelent meg a műve Londonban: *Fiery Pillars of Heavenly Truth*. Lásd P. Vásárhelyi Judit: *Alte ungarische Übersetzungen in Holland und Ungarn bez. Siebenbürgen*. In: *Peregrinus sum Studies in Honour of Ferenc Postma*. Budapest, 2016, 42.

95 További címei a Mikolai művének: *Biblia tanui, melyeket a' Biblia állatott-elő a' mennyei tudomány tökéletessége mellett, hogy az ő áldott tanubizonyosságtételeiből a' gyengék, a' mi igaz vallásunk fejeit meg-tudhassák, és ottan, a' Biblia körül-is igazgattassanak*. - Szentek napi-szama, melyben a' meg-ujult szent és kegyes léleknek minden-napi tisztai úgy irattatnak-le csak tiz regulátskában, hogy a'mely istenes életre vágyóldók [!] ezeket illyen rövid, mint pásztákbéli munkájokat mindennap véghez viszik, szaporán előmehetnek a' szentségben kívánt boldogságokra ; Az istenes cselékednek [!] lelki prebendájok, melyben az igaz vallás fejei úgy adattatnak előnkbe, hogy ebből az Isten féltő urak, gazdák, atyák, anyák az Istentől reájok bizattatott minden cselédgyeket, a' szent atyák példája szerént oktassák az Ur parancsolatira, nevellyék az igaz vallásban és szent életben.

Fordítottatott Mikolai Hegedüs Janos által. Szebenben: Szenci K. Abraham, M. DC. LXV. [1665] (RMK I. 1029–1030.) – Három – vagy négy? munka külön címlapokkal, de folytonos lapszámozással jelent meg „A mennyei igazságnak tüzes oszlopával...” egy kötetben.

Csipkés (Georgii, Comarini). SS. Theol. Doctoris, & Ecclesiae Debrecinae Pastoris Concionum Centuria Secunda, continens Conciones Funebres, versis occasionalibus, populo Debrecinensi propositas, & Secundum temporis, quo unaquaeque habita est, seriem, digestas. Cum Indice duplici, Uno, Textuum S. Scripturae elaboratorum, ad frontem; altero, verborum rerum praecipuarum, ad calcem, posito. Cibirii, Apud Abrahamum Kertész Szencinum. cId loc lxx. /1665/ (RMK II. 1064.) — 2. kiad. Debreczen. 1671. ---I. Várad. 1659. — III. Debreczen 1665. IV. U. o. 1668. — V. U. o. 1669.

Enyedi (Sámuel) (Disputatio Philosophica) De Liberó Arbitrio; Quam Auxiliante Deo sub praesidio Clarissimi ac Doctissimi Viri, Domini Samuelis Enyedi, M. D. et in Illustri Collegio Enyediensi Philosophiae Professoris, Publice defendet Michael Eperiesi Trans. Ad diem 13 Junii horis locoque solitis. Cibirii, Ex Officina Abrahami Kertész Szenci. cId Idc lxx. /1665/ (RMK II. 1065.)

Klein (Johannes). Disputatio Theologica De Romano Pontifice Vero Anti-Christo, & Falso Christi Vicario. Quam Assistente Sacro-Sanctá Trinitate Praeside Viro Pereximio atq. Clarissimo, Dn. M. Jacobo Schnitzlero, Facult. Philosophicae in Acad. Viteberg. Ássessore, nunc Gymnasii Cibir. Rectore celeberrimo, Dominó Praeceptore, Patrono & Fautore observandissimo, Publicé coram Eruditis proponit, Johannes Kleinius Bistriciensis, Author & Respondens. Ad diem 16. Septembr. in Auditorio Majori horis Antemeridianis. Cibirii, Characteré Abrahami Kertész Szenciensis. m.dc.lxx. /1665/ (RMK II. 1066.)

Schnitzler (Jacobus). Disputatio Philosophico-Politica De Principe, Judice & Senatoribus, Quam Auxiliante Principú Principe Christo Jesu & Praeside M. Jacobo Schnitzlero, Facultatis Philosophicae in Academia Wittebergensi hactenus Ássessore nunc Gymnasii Cibirniensis Rectore. Publicae dextré judicantium censurae exponit Respondens Paulus Femgerus Sabesiensis. Ad diem 22. April. Horis matutinis, In Auditorio aestivo. Cibirii, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. cId Idc lxx. /1665/ (RMK II. 1067.)

Schnitzler (Jacobus). Disputatio Theologica Brevem exhibens Analysis Quaestionis: An & quó jure utraque potestas, Ecclesiastica & Secularis, competat Pontifici Romano? Quam Auxiliante Sacro-Sanctá Trinitate & Praeside Jacobo Schnitzlero, LL. AA. Magistro, h. t. Gymnasii Cibirniensis Rectore Publicae ventilationi subjicit Georgius Schnell Heltensis Respondens. Ad diem 2. Septembr. horis matutinis. In Auditorio Majori. Cibirii, Characteré Abrahami Kertész Szenciensis. M. DC. Lxx. /1665/ (RMK II. 1068)

Vásárhelyi (K. Petrus). *Disputatio Theologica. De Fide, Primi Theologiae Parte. Quam Divini Numinis Auspicio Praeside Reverendo, Clarissimo ac Doctissimo Viro D. Petro K. Vásárhelyi SS. Theologiae et Lingvae Haere. In Illustri Collegio Orthodoxorum Transylv. quod est N. Enyedini Professore Ordinario Publicé tueri conabitur Johannes Petki Transylv.*

Ad diem 24 Januarii horis locóque solitis. Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szencinum. m.dc.lxv. /1665/ (RMK II. 1069.) – Szabó Károly szerint e 8 számozatlan levélen nyomtatott vitatkozást a szerző Bethlen János erdélyi kancellárnak ajánlotta.

Vásárhelyi (K. Petrus). *Disputatio Theologica. De Natura & Partitione Theologiae, Quam Auxiliante Deo propitio Sub Praesidio Clarissimi, Eruditissimi, Acutissimique Viri D. Petri K. Vásárhelyi, S. S. Theologiae, lingvae Sanctae Professoris in Illustri Collegio N. Enyediensi, Publico Examini submittit Paulus Hunyadi Transylvano-Hungarus ad diem 7. Mártii, horis, locoque solitis. Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szencinum. m.dc.lxv. /1665/ (RMK II.1070)*

Matkó István: *Kegyes cselekedetek rövid ösvenykeje, mellyen a' kegyesség gyakorlásának derék uttyára sietvén egy jo lelkü uton járo (minekutánna már véghez vitte Istenével valo szent beszélgetését, az imádságot) tudakozza Ut mutatójától a' kegyes élet uttyát,] a' holott az Ut mutató minden karban, nemben és hivatalban lévő embereknek által-utat mutat az Isten előtt kedves, mások előtt becsületes és magokra nézve hasznos cselekedeteknek el-követésére a' Szent Írásból, mellyet szedegetett és fordított angliai nyelvből a' kegyes életre vágyodoknak hasznokra K. Vasarhelyi M. Istvan, f.bányai ecclesiának együgyü tanitoja. Szebenben: Szenci Abraham, 1666 (RMK I. 1044.)*

Szathmári Baka Péter: „Izrael Istenének igaz Tiszteleti mellett buzgó Illyés Prophetanak El-ragadtatasa Szebenben, Szenci Kertesz Abraham által MDCLXVI /1666/ - Az enyedi Vásárhelyi Péter fölött mondott temetési beszéd. (RMK I. 1045.)

Bátai B. György: *Lydius S. Scripturae lapis, Lelki probakö avagy az örök életre el-választatott, idvességét bizonyossan várható embernek a' Sz. Írásból szedegettetett meg-csalhatatlan jegyei, mellyeket magában fel-találván eszében veheti, Istennek élötte minémü állapotban légyen. Mellyeket a' colosvári reformata ecclesiában bizonyos alkalmatosságokkal praedikállott, most penig Zilahon egybe-szegetvén közönségessé tött Batai B. György z. p. Szebenben: Szenci K. Abraham, MDCLXVI [1666] (RMK I. 1040.)*

Nadányi (Johannes). *Oratio de Augmentis Scientiarum Habita In Templo Enyedino Cum TheologiaE & Lingvarum Professionem Auspicaretur. Cibinii Transylvanorum, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. m. dc.*

lxvi. /1666/ (RMK II.1091.)

Bátai B. György: Meta electorum, választottak tárgya, melyre minden buzgo lelkű és idvességét kíváno embernek tellyes életének folyásában szükségesképpen kell czélozni / Mellyet irt és egynehány praedikációkban foglalván szem eleibe terjesztett Batai B. György z. p. Szebenben: Szenczi Kertesz Abraham, M.DC.LXVI. [1666] (RMK I. 1041.)

Komáromi Csipkés György: Igaz hit: az az olly CCXLI magyar predikációk, mellyekben a' keresztyéni igaz hitnek és vallásnak minden ágazati ügy bé-foglaltatnak, hogy mind a' tanítók, s' mind a' tanulók, mi legyen hiendő vallások és vallando hitek, elégségesképpen megtanulhattyák / Mellyeket prédikállott a' debreczeni gyülekezetben; es, hogy holta után-is tanítson, nemzete javára, az anyaszentegyház épületire és az Istennek dicsőségére kibocsátott Comaromi Csipkes György S. I. M. D. E. D. P. Szebenben: Szenczi Kertesz Abraham, MDCLXVI [1666] (RMK I. 1042.)

Schnitzler (Jacobus): Disputatio Theologica De Sponsa Christi Sive De Ecclesia. Ouam Auxiliante Sacro-Sanctá Trinitate, & Praeside M. Jacobo Schnitzlero Philosophiae in Gymnasio Cibiniensi Professore Publicae disquisitioni subjicit Paulus Sarosiensis Ad diem 26. Febr. Horis Locoque Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. /1667/ (RMK II. 1115.)

Schnitzler (Jacobus): Disputatio Theologica De Vno Deo In Essentia Jehovah, & Trino In Personis Elohim; Quam Auxiliante Jehovah Elohim Deo Nöströ & Praeside M. Jacobo Schnitzlero Philosophiae in Gymnasio Cibiniensi Professore Ordinario. Publicae sententiarum collationi exponit Georgius Kraus Schesburgensis. Ad diem 19. Mártii, Horis Locoq. consvetis. Cibinii, Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. M. DC. LXVII. /1667/ (RMK II. 1116.)

Schnitzler (Jacobus): Disputatio Historico-Theologica exhibens Fasciculum Quaestionum Selectarum De Nativitate Christi Quam Auxiliante Jesulo nostro dulcissimo, svavissimo & Praeside M. Jacobo Schnitzlero Philosophiae in Gymnasio Cibiniensi Professore, publicé ad placidam „sumpilogian” proponit Sámuel Bausnerus Schesburgensis Respondens, Ad diem. Januarii, Horis Lococp Cosvetis. Cibinii, Apud Abraham Kertész Szenciensem. clo loc lxvii. /1667/ (RMK II. 1117.)

Szathmári Ötvös István: Titkok jelenese: avagy Sz. Janos apostol menygyei-latasa rövid magyarázo jedzésekkal edgyütt / mellyek a' belgiomi ujjonnan fordítatott és rövid magyarázatokkal meg-bövíttetett Bibliából magyar nyelven szedegettetek ... Szathmari Ötvös Istvan ersek-ujvari prédikátor által. (A mű előszavát Debreczeni K. János 1666-ban írta, ő gondoskodott az 1665-ben elhunyt szerző művének 1668-as szebeni megjelentetéséről, amelyet Szenczi Kertész halála miatt Udvarhelyi Mihály nyomdafelügyelő vitt véghez.) (RMK I. 1078.)

Néhány megjegyzés a prédikációs kötetek kapcsán

A Szenczi Kertész Ábrahám műhelyéből kikerült prédikációs kötetek száma jó harminc körüli, és értékelésük külön tanulmányt kíván. Egyes prédikációk elhangzása és az általuk terjesztett eszmék miatt a váradi egyházi központban keményen büntették a puritánokat az 1646-os szatmárnémeti zsinaton: Tolnai Dali János és Borsai Sepesi János prédikátorok az állásukat veszítették, Harsányi Nagy Jakab világi pályára lépett, Kovásznai Péter és Nagyari Benedek börtönt is szenvedett. Nyilvánvaló, hogy bíráló és újíto tanítása miatt Medgyesi Pált, aki 1638-ban váradi lelkész volt, nem tagadta meg és az általa fordított Praxis Pietatist (RMK I. 751.) mégis megjelenteti Szenczi Kertész 1643-ban, akárcsak 1650-ben az „Abba atya. Avagy könyörgésnek lelke” című művét. Sárospatakon és Váradon jelentetik meg 1653-ban a hat „Jaj!” közül Medgyesi „Hármas Jajj” néven ismert prédikációját.⁹⁶ Ebből ennyinek az idézése is világosan tükrözi, hogy miért szerették, vagy miért üldözték a bibliás igazmondását: „Változásokkal, óh sok változásokkal elegyes nyomorult rövid élet, melynek ha mi kicsiny méze, annyi a mérge; ha mi kis jó íz benne, még jól meg sem kóstolhattad, keserű epével fordul fel. Állhatatlan vízi buborék, levegő pára, mely egy kevéssé tetszik, s meg hamar elmúlik ... Igazán komédia, melyben egy kevés idő alatt nagy hatalmas világi dolgok véghez mennek; míg ez tart, nagy figyelmetességgel és buzdueltsággal nézi minden, elmúlván, olyá tetszik, mintha nem es lött volna. Akik azelőtt egy kevéssel királyok, császárok, szolgák, rabok, koldusok valának benne, tekénted, hát már most mind csak egy sorsbeliek ...» (Erdély s egész magyar nép hármas jajja ...)

Az sem véletlen, hogy amikor Váradon kiadják 1651-ben a Nagyari Benedek prédikátor (Orthodoxus Christianus) című könyvét, akkor a kiadás

96 Erdel' s' egész Mag'arnep eg'más után, tsak hamar érkezett Hármas Jajja 's siralma. Mell'el e' ket keseredett Hazat, amaz halhatatlan emelkedetű Harom Fejedelmi Embereknek, néhai Nag' Rakoci G'örg'nek, Erdel' Országának Fejedelmének, Mag'ar Ország sok Részeinek Vrának, és Székhelek Ispánjának, 1649-ben, az Első Honak vag' Januariusnak 10 napján; Es az után tsak hamar, az ő Nága igen nag' reménségő kedves Fiának, kiben az egész igaz Mag'ar Haza-fiak, megg'ugottak és igen meg-vidultak vala, néhai Rakoci Sigmondnak, 1652-ben, a Neg'edik Hónak vag' Aprilisnek 28-dik napján; Ennek-felette az előtt 1648-ban, Harmadik Hónak vag' Martiusnak 29-dik napján, ritka példájú keg'es és istenfélő néhai Eöreg Grof Betlen Istvannak Gyula-Fejérvári mulando Friss Házoktul, a Sirban meg-indításokor siratta s sirattata ... Sáros-Patak, 1653.

Meggyesinek ez a prédikációja 1653-ban először Sárospatakon jelent meg, azután követte a váradi kiadás. Medgyesi Pál: *Egő szövetnek, avagy edgy nehéz, de igen szükséges és hasznos kérdésnek (mely a Sz(ent) Írásnak isteni méltosága felől vagyon) világos és rövid megfejtése; minden hiveknek és kiváltképpen az catholicusoknak hasznokra M. P. által.* [Várad]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1645.

költségeinek a fedezője nem íratja ki a nevét, hanem csak kezdőbetűket közölhetik: L.D.B.J. Ez azt sugallja, hogy a patrónus nem akar konfliktusba kerülni az esetleges bírálókkal. A kezdőbetűk feloldása mégis megtörtént: Lukács Deák Borosjenő.

Szathmári Ötvös István művének a megjelentetése is titokteljes: Titkok jelenese: avagy Sz. Janos apostol mennyei-latasa (Szeben, 1688). Ez az egyetlen mű, amelynek a végén Gacsályi Gábor lelkipásztor jóváhagyása olvasható, hogy feltétlenül meg kell jelentetni. Az 1666-ban előkészített kézirat kiadásának kétéves elhúzóórási okára azonban ez semmilyen választ nem ad.

Megjegyzések a káték kapcsán

A káték egy részére nézve elmondhatjuk, hogy azok annyira jövőre néző és formaadó jelentőségűek voltak, hogy 1870-ig a Szenczi Kertész féle kiadások szolgáltak példának. Váradon nemcsak a haladónak számító, és módszertani mintával ellátott hollandiai káték formáját és beosztását fogadták el alapul, hanem Tótfalusi nyomán megfigyelhetjük, hogy az amsterdami Jansonius nyomda magyar kátéjának a hibáit is átvették. Így ötven locustévesen, tehát ellenőrizetlenül közöltek, amire maga Tótfalusi Kis Miklós figyelmezteti⁹⁷ a „Mentség” oldalain az öt bírálót.

Szenczi Kertész a kátékiadási tevékenységét 1640-ben kezdte el a Heidelbergi Káté (RMK II. 565., 784.) latin kiadásával (Váradon még kétszer (RMK II.654), Szebenben kétszer adta ki 1663-ban és 1666-ban., (lásd RMK I. 1007; RMK II. 1088. továbbá RMK I. 855, 863). Folytatta ezt Keresztesi Hermán István vaskos magyar kátémagyarázatának a közzétételével, ugyancsak 1640-ben. Keze nyomát viseli a nagyon sikeres Siderius-féle káté, (RMK I. 825.) amit kiemelten hangsúlyozunk.⁹⁸ Keresztúri Bíró Pál: „Fel-sördült keresztyen, ki tsetsemő korátul fogván az Isten beszédénec ama tiszta

97 „Ennek alkalmatosságával azt lobbantották szememre, hogy Szenczi Ábrahám derekasabb tipográfus volt, mégis annyi tumultuatiót és az urakon való importunitást nem követett. Felelet: Jól látom én, meddig futhatott Szenczi Ábrahám. Közelebb, mikor az öreg chatchesist nyomtatám, megszerzettem minden magyar editiok felett Szenczi Ábrahámnak mindkét deák editióját, a váradit és a szebenit, sőt azokhoz is eléggé nem bízván, a Jansoniusét is, gondolván, hogy legcorrectább leszén. Mikor peniglen vizsgáldni kezdénk (kivált a locusok körül, ha igazán vannak-é citáltatva), úgy tapasztalám, hogy Szenczi Ábrahám követte mindenben Jansoniuszt; úgy, hogy ahol amaz jó volt, ez is, ahol amaz hibázott, ez is.” Lásd „Erdélyi féniks” *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 254.

98 A Siderius-káté 1642-ben jelent meg. Lásd Barcza József: Siderius János kátéja. In: *Studia et Acta Ecclesiastica*, 3-ik kötet. Budapest, 1973. 849–876.

tején, a mennyei titkoknac tanulásában ditsiretessen nevedekék, es az Istennec minden fegyverét fel-öltöztvén ama Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doctornak pokoli orvossággal meg-büszödött patikáját elrontá, és magát vastagon meg-ostorozá. Mellyet az Isten népének gyözedelmessen hurré ad Kereszturi Pal, Várad, 1641", nem más, mint az 1637-ben Gyulafehérváron kiadott 1637-ben „Christianus lactens” magyar fordítása, amelynek a kiadását a fejedelem szorgalmazta. Ez a mű, a Heidelbergi Káténak a magyarázattal bővített változata szolgált alapul a Rákóczi-fiúk konfirmálási előkészítéséhez.⁹⁹ Újabb derült ki, hogy Keresztúri a szerzője a váradi 1656-os, sok fejtőrést, és eddig Apácainak betudott káté kiadásának, melynek címe: címe: Menyország ki-nyittatott egygyetlen-egy szoros kapuja:¹⁰⁰ „Menyország ki-nyittatott egygyetlen-egy szoros kapuja Varadon: Szenci K. Abraham, MDCLVI” [1656]

Az 1640-ben és 1644-ben megjelent Heidelbergi Káténak mind a két alkalommal közli a III. Frigyes által írott előszavát. Az 1652-ben latinul kiadott Heidelbergi Kátéhez csatolt magyarázatok pedig a Spiljardus féle amsterdami kétéből származnak.¹⁰¹

Jelentős az Alstedius gyulafehérvári kátéjának az 1651-es váradi kiadása, azért is, mert rámutat az ottani főiskola tanáraival való együttműködésére, amire nézve írásos bizonyítékok maradtak fenn.¹⁰²

99 Varga Bernadett: „*En pedig mint a szív nélkül való tsak bolygok*” Keresztúri Bíró Pál és a mennyei társalkodás. Miskolc, 2013, 37. Keresztúri a Hajnal Mátyás jezsuita szerző által közzétett (Pozsony, 1640) iratra válaszolt, amely ilyen címen jelent meg: „Ki tett czéger, melly alatt fel-talállya akár-ki-is, minémű poshatt és mérges tejet fejt Kereszt-úri Pál Erdélyben egy Catechisisnek tömlőjébe neminemű Hajdelberga -táján nőtt és hizlalt teheneeknek tölgyéből a nem régen született Chechemő Keresztyennek szoptatására. Melly meg orvosoltatik egy keresztyény orvosdoctor által.” Az ügy folytatásaképpen kiélesedik a vita, és talán szintén Keresztúri Bíró Pál tollából, és talán szintén Váradon, megjelenik 1642-ben a „Talio”. című polémikus irat. Jesvita paterek titkai, a magok írásiból ki-szedeggettettek, a mellyekben tanitnak az Ignatius Loyola eredetiről és mennyei szenté változtatásáról, a jesuiták tudományról, ugymint a vak engedelmességről, a pápának a királyok és fejedelmek személyin és méltóságán való hatalmáról, a fogadásnak bé-teljesítéséről, a gyónásnak titokban tartásáról, a feleletben való tétovázásról, etc. Magyarul ki-bocsattattak a jelen való és következendő időbéli embereknek nagyob tanúságokért. Magnovárdiában [Nagyvárad]: [Szenci Kertész], M. DC. LVII. [1657] Ezek mellé adatott a pápisták méltatlan üldözése a vallásért.

100 Varga Bernadett, 2013, 57.

101 P. Vásárhelyi Judit: *Alte ungarische Übersetzungen in Holland und Ungarn bez. Siebenbürgen*, 47.

102 Alsted, Johann Heinrich: Catechismus religionis Christianae compendiose propositus, et sacrarum literarum testimoniis confirmatus. 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2402.). Lásd Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. In: *Magyar Könyvszemle*, 118. évf. 2002/3,

Váradon összesen kilenc alkalommal adott ki különféle kátékat¹⁰³, (RMK I. 851; 863; RMK II 760 latin és magyar káté) és egyszer még egy unitárius hitvalló iratot is megjelentetett volna, de azt felsőbb parancsra „bezúzták”. A kutatás szerencséjére teljes példány maradt fenn egy kötéstáblában.¹⁰⁴

Nagy Barna állaptotta meg „A Keresztyén vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító catechesis”, (teljes címléírása: A' keresztyén vallásra roevid kérdésekben és feleletekben tanító Catechesis, Mely sok Kerestyen Reformata Ecclesiákban és Scholákban tanittatik: Es mostan a' feleleteknek roevid értelmekkel azokban bé-foglaltatott dolgokrol valo roevid kérdezéseknek modjaival, és Sz. Írásbéli bizonyságoknak egészszen le-írásával az Urnak a' Magyar nemzetben le-telepedett Ecclesiájában lévőe kisdedinek lelki épueletekre ujonnan ki-botsáttatott Váradon: Szenci Kertesz Abraham, M. DC. LII. [1652])¹⁰⁵ elemzésekor, hogy az teljesen az 1650-es amsterdami kiadás nyomán halad, annak átvett előszavával együtt, megemlítve, hogy Szenczi Kertész ezáltal még kockázatot is vállalt. A következő rövid idézet bárkit meggyőzhet a váradiaknak a puritánus irányzat melletti nyílt kiál-lásáról: „Ha (valaki) testének nincsen szabadsága, hadd legyen lelkének; ha teste emésztetik a maga testétül: hadd nevedekjék lelke ez lelki ételtől; a lé-lekkel semmi Tyrannus nem bírjat, mert nem bírta kezében az Úr, hanem az te kezeden bírta; azért lelki szabadságának privilégiumának megszerzésés-ben, megerősítésében fáradozz szüntelen, hogy így midőn a testet bágyasz-tó robota munkában verejtékezik is nyavalyásnak teste, mindazáltal belől örvendezzen és ugyan újuljon lelke.”¹⁰⁶

Szenczi Kertész Ábrahám nyomdájában felnőttek számára is készült egy különleges, apologetikus „káté”: Diest Henric deventeri professzor mű-véről van szó: „Simakövekkel elkészített Dávid Parittyája, Kolozsvár, 1661. (RMK I. 975.) Az 1648-as debreceni kiadásnak Szoboszlai Miklós, az 1658-as gyulafehérvári kiadásnak pedig Uzoni Balázs bonyhai iskolamester a for-dítója. Az 1661-es kolozsvári kiadásnak Udvarhelyi Péter az átültetője, aki már 1647-ben elkészült a nyomdakész fordítással, de a halál megakadályoz-ta a kiadásban. Kassán élő testvére 1660. április 4-én írt ajánlást ehhez a katolikusokkal praktikusán polemizáló kátéhez, fontosnak tartván, hogy a

263–264.

103 Pálfi Józsefnek köszönöm a kéziratos tanulmánya szövegének a kezünkhez való el-juttatását 2017. szeptember 23-án. Lásd A váradi nyomdászat kátékiadványai. Utolsó meg-tekintés: 2017. december 31-én: <http://konyvtar.proteo.hu/sites/konyvtar.proteo.hu/files/documents/2014/1480338794.pdf>

104 Musnai László: Háromszáz éves ismeretlen unitárius káté .In: *Magyar Könyvszemle*, 64 évf. 1940, 391–393.

105 Jelzete: RMNy, 2457.

106 Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, 54.

testvére munkásságának az emlékét ezzel is őrizze. Ritkaságszámba megy, hogy 12 év alatt három fordító is közreadjon egy hittételeket „aktuálisan” megfogalmazó kézikönyvet.

Polemikus iratok

Keresztúri Bíró Pál a szerzője az alábbi polémikus iratnak: Papistak meltatlan üldözese a vallasert, mely e kérdésben magyaráztatik meg: Ha szabad-e valakit (és nevezet-szerint a pápistáknak az euangélicusokat) erőszakkal vallásra kényszeríteni? Kinek alkotmatosságával az-is szem-eleiben adatik: Micsoda mesterségekkel és kényszergetésekkel szokták (most fő képpen) a pápisták az euangélicusokat a magok vallására hajtani? Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1643. Később, 1657-ben is kiadták Váradon. (RMK I. 927.)

Matkó István: „Fövényen épitetett haz romlása, avagy Három kérdés körül gögösön futkározó Sambar Matyas jesuita ina szakadása. Melyben világosan meg-bizonyittatik a' Szent Írásból, I. Hogy a' pápista vallás nem igaz vallás. II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, mellyet a' calvinisták állhatatosan vullanak. III. Hogy a' pápisták ellenkeznek a' Sz. Írással és a' régi igaz romai vallással, nem a' calvinisták, Kézdi Vásárhelyi Matko Istvan, felsőbányai ecclesiának együgyű tanitoja által. [Szeben]: [Szenci Kertész], 1666. Matkó István (1625–1693) művének szóhasználata sejteti is a vita eredményét. (RMK I. 1043.)

Keresztúri Bíró Pál: Menyország ki-nyittatott egygyetlen-egy szoros kapuja ... Varadon: Szenci K. Abraham, MDCLVI /1656/ (RMK I. 915.) Húsz oldalas füzetecske, amelyben az úgynevezett bibliai erősségek, vagyis a polémikus tételeket igazoló vagy cáfoló lokusok concordantia-szerű csoportosítását találjuk.¹⁰⁷

Összefoglalás

A fentebbi tételeket csoportosítva, a következőket állapíthatjuk meg: bibliából egy, énekeskönyvből hat vagy hét, imádságoskönyvből hét, kátéből kilenc vagy tíz, különféle elmélkedésekből és magyarázatokból húsz, polémikus iratokból három vagy négy, prédikációs kötetekből 19, teológiai tárgyú disputációkból pedig 24 egységet találunk. Tehát nagyjából kilencven egyházi, illetve teológiai jellegű művet adott ki, miközben a gyülekezeteket alapvető művekkel látta el a nyomdája: énekeskönyvekkel, kátétékkal és vé-

¹⁰⁷ https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_915/?query= Utolsó megnyitás: 2018. január 30-án

gúl bibliával. Ezen teológiai művek jellegzetességeinek a felsorolásától most eltekintünk, a figyelem felkeltése volt az elsődleges célunk, annak a meglátatása, hogy egy tudós nyomdász körül miként jelentkeznek és kapnak nyilvánosságot a protestáns orthodoxia és a puritanizmus hívei, itthon tanult lelkészek és peregrinusok, diákok és professzorok.

Szenczi Kertész Ábrahám híres könyvkötő, szerény, bátor, tanult és jó nyomdász volt. A Mester dícséretére mi is megismételjük: „a szerző kéziratát tiszteletben tartó, pontosan nyomtató tipográfus is volt.”¹⁰⁸ A magyar anyanyelvűség terjesztésének és magas szinten való művelésének a területén kimondhatatlanul sokat tett, nyomtatványai kerülnek be szöveggyűjteményekbe.¹⁰⁹

A jelzett szempontjaink szerint áttekintés céljával igyekeztünk csoportosítani a teológia körébe tartozó Szenczi Kertész kiadványokat, amelyeknek a sora korántsem teljes és a besorolásaink rendjén bizonyára más mértékkel mértünk. Ecsedy Judit összesítése alapján: „hat zsoltár- és énekeskönyv, 12 református elmélkedés és tanítás, nyolc református vitairat, 17 prédikációs kötet található a kiadványai között.”¹¹⁰

Latin-magyar egyházi törvénykönyvet is adott ki öt nyugat-magyarországi egyházmegye számára (RMK II. 612. és RMK I. 731.), ezt például az „egyéb egyházkormányzati kiadványok” közé kellene sorozzuk. Lényeges, hogy a szerzők és a témák szerinti elemzés széles fronton folyik, és biztos, hogy a leszűrhető következtetések alapján a Szenczi Kertész Ábrahám életművére a jövőben még több fény hull. A fennmaradt nemeslevele¹¹¹ önmagában is őszinte elismerést vált ki a szemlélőkből, akárcsak a megtalált betűalapjai, amelyeknek a vizsgálatakor V. Ecsedy Judit messzemenő tanulságokat vont le. Kiadványainak összessége és igényessége őt olyan magasságba emeli, hogy szakmailag is a Misztótfalusi Kis Miklós méltó elődjének tekinthető.¹¹²

Ötven éve még sok mindent másképpen véltem tudni a Váradi Bibliáról és a nyomtatójáról. Áldott emlékű dr. Mózes András professzor úr szólított fel 1967-ban egy pályamunka írására, és azóta gyűjtöm és figyelem a Váradi Bibliára vonatkozó adatokat. Hálás vagyok, hogy magam is közreműködhet-

108 Lásd Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, 1968, 256.

109 Róth András Lajos: *Született nyelvünkön. A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században* (Szöveggyűjtemény) Mark House Kiadó, Gyergyószentmiklós, 2005.

110 *Tipográfia régtől fogva*. 30–31.

111 Lásd a címeréről készült színes fényképeket .Függelék XV.

112 V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradi tipográfiája” In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1991–1993*. Budapest, 1997.

tem a 2002-es hasonmás kiadás létrejöttében, aminek rendjén kétségkívül Tőkés László püspöké volt az oroszlánrész, aki egy, „Nemes örökség” című, angolra is lefordított, veretes kísértő iratot csatolt a kiadványhoz, Petrőczy Éva és Szabó András tanulmányainak a társaságában. A kimaradt nyomdászai előszót, törlesztés gyanánt, mintegy jóvátételi szándékkal, most saját magam írtam le, a függelékben megtalálható.

Tanulmányomnak ma is ihletője volt a Szenczi Kertész Ábrahám munkássága, közötté az újra megbecsült Váradi Biblia jelképes története. A váradi sajtóház holland fogantatású termékeiről,¹¹³ a Váradi Biblia terjesztéséről és a hozzá fűzött teológiai tanítások¹¹⁴ természetéről pedig máris írjuk az újabb jegyzeteket és elemezzük az általunk elérhető kutatások eredményeit.¹¹⁵ Aki teheti, lásson hozzá mielőbb a Hanau-i, a Váradi és a holland Staten Bijbel széljegyzeteinek az összehasonlításához.

A protestáns ortodoxia, a puritanizmus, de más teológiatörténeti szempontok alapján is Szenczi Kertész Ábrahám és a könyvnyomtató műhelye egy valóságos teológiatörténeti és művelődéstörténeti csomópontnak tekinthető.¹¹⁶

113 Például a már említett, Titkok jelenése, avagy Sz. Janos apostol mennyei látása “című könyv, melyet Szatmári Ötvös István írt a holland Staten Bijbel széljegyzetei alapján, és Szebenben jelent meg Szenczi Kertész Ábrahám halála után-1668-ban. Szerző a 85-86-ik oldalon azt jöendőli a Jel 9, 15 magyarázatában, hogy 1696-ban szűnik meg a török birodalom, de mivel a Szent Lélek óráról is szól, azért valami félelem még azután is következik a keresztyénekre. https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1078/?r=0&pg=4&pg=61&layout=s Utolsó megnyitás: 2017. szeptember 29-én. Irodalom: Eredics Péter: *The Reception History of the Dutch Statenbijbel in Hungary in the 17th Century*. In: *Lithuanian historical studies* 16, 2011, 73–83. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 29-én: <https://mail.google.com/mail/u/0/#search/RMK/15ec8b3650149c65?projector=1&messagePartId=0.1>

114 Kéki Béla: Szenei Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában. In: *Magyar Grafika*, 1973/3. sz. 45–57. nem állt módunkban megszerezni.

115 E helyen mondunk köszönetet Lakatos Attilának, aki eljuttatta hozzánk Pénzes Tibor Szabolcs idevágó, fontos művét, amelyet sajnos csak a kézirat lezárása után vehettünk kezünkbe: „*Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...*” *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*. Partium Kiadó, Nagyvárad, 2014.

116 V. Ecsedy Judit összesítése nyomán Szenczi Kertész Ábrahám 28 esztendő alatt, vagyis 1640 és 1668 között több mint 190 ismert művet adott ki 2650 nyomdai ív terjedelemben. Ajánlást írt az az általa kiadott 1642-es énekeskönyvhöz, a Medgyesi Pál által fordított „Praxis pietatis-The practice of pietie” (Louis Bailly) kiadásához (RMK I. 751.), továbbá G. Becher: „Orator extemporaneus” (RMK II. 866.) című művéhez és szintén az általa 1651-ben kiadott Georgius Laetus-féle műhöz: „In conversionem Pauli Apostoli” (RMK II 762). Összeállítója volt a Szebenben 1665-ben megjelent „Versus sententiales” (RMK II 1071) című bölcs mondások gyűjteményének, és ehhez hét soros ajánlóverset írt latinul! – Új eredménynek számít, hogy a kutatás a hely és év nélkül megjelent „Laus podagrae” (RMK I. 1786f.) című tréfás magyar verset Szenczi Kertész Ábrahámnak tulajdonítja. Annyira élethűen szól a köszvény következményeiről, hogy szinte az az érzésünk, hogy ő maga is abban szenvedett. Lásd:

Felhasznált irodalom

- Acta Universitatis Palackianae Olmucensis Facultas Philosophica – Neerlandica.* V. Neerlandistische ontmoetingen Trefpunt. Olomouc, 2010.
- Az 1800 előtt magyar nyelven megjelent imakönyvek bibliográfiája.* Összeállította: Bajáki Rita. Utoljára megtekintve 2017. szeptember 25-én: <http://docplayer.hu/9317014-Az-1800-elott-magyar-nyelven-megjelent-ima-konyvek-bibliografiaja-osszeallitotta-bajaki-rita.html>
- Alsted, Johann Heinrich: *Catechismus religionis Christianae compendiose propositus, et sacrarum literarum testimoniis confirmatus.* 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2402.)
- Biblia Sacra Hungarica.* A katalógust kiadja az Országos Széchényi Könyvtár. (szerk. Heltai János és Gáborjáni Szabó Botond). Budapest, 2008.
- Balogh Jolán: *Váradinum – Várad vára.* Budapest, 1982.
- Bánfi Szilvia, V. Ecsedy Judit: A 450 éves váradi nyomdászat rövid története. In: *Magyar grafika*, 59. évf. 2015/ 4. sz.
- Barcza József: Siderius János kátéja. In: *Studia et Acta Ecclesiastica*, 3-ik kötet. Budapest, 1973.
- Bottyán János: *A magyar biblia évszázadai.* Budapest, 1982.
- Coroi Artur: *Baróti Cserei János deák élete és pályája.* In: *Acta Siculica*, 2011, 447–481. http://www.szm.ro/acta2011/445_482_coroi.pdf Utolsó megtekintés: 2017.09.07.
- Dukkon Ágnes: *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16-17. századi Közép-Európában.* In: *Magyar Könyvszemle* 120. évf. 2004, 124–126.
- Erdély története. II.kötet: 1606-tól 1830-ig.* Szerk. Makkai László és Szász Zoltán. Harmadik kiadás. A kötet szerzői: Péter Katalin, Trócsányi Zsolt és R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25-én <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/246.html>
- „Erdélyi féniks” *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Kritérion Könyv-

https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1786f/?r=0&pg=48pg=0&layout=s
 Véleményünk szerint csupán a Váradi Bibliához írott előszava, az az ajánlása, hogy „Igazi lelki boldogságot” csak az Isten szent könyvéből kell keresni, már az is elég lett volna, hogy Zoványi részletesen írjon Szenci Kertész Ábrahámról. A kutatásra még bőséges feladatok várnak.” Van azonban néhány olyan kiadványa, amely még sem nevezi meg a nyomtatás helyét és a nyomdászt, vagy pedig csonkán maradt ránk, esetleg csak korabeli adatok őrizték meg emlékét.” Lásd V. Ecsedy Judit: „A híres Szentzi Abraham nevezetes váradi typográfiája” In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1991–1993.* Budapest 1997, 295.

kiadó, Bukarest, 1974.

Eredics Péter: *Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei*. In: *Magyar Könyvszemle*, 117. évf., 2001/1. sz., 112–117. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 23-án: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00028/pdf/MKSZ_EPA00021_2001_117_01_00028.pdf

Eredics Péter: *The Reception History of the Dutch Statenbijbel in Hungary in the 17th Century*. In: *Lithuanian historical studies* 16, 2011, 73–83. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 29-én: <https://mail.google.com/mail/u/0/#search/RMK/15ec8b3650149c65?projector=1&messageParId=0.1>

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Fordította Karácson Imre. Budapest, 1908.

Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Ómagyar Baráti Társaság Kiadói Részlege. Budapest, 1994.

Gulyás Márta: *A puritanizmus eszméinek tükröződése a váradi biblia margináliáiban*. <http://katalogus.nlvk.hu/html/hek2/kiki/g.htm>

Herepei János: Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. kötet. (szerk. Keserű Bálint). Budapest – Szeged, 1966.

Hermán M. János: A szép magyar Váradi Biblia nevesítéséről. In: *Szűz Rezső 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére*. I. kötet. (szerk. Csohány János). Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2005.

Herepei János: Szenczi Kertész Ábrahám. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. kötet. (szerk. Keserű Bálint). Budapest – Szeged, 1966

Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331–1663. In: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./ Szerkeszti Keserű Bálint. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Szeged, 1983. 253–256.

Kurta József: *A Váradi Biblia története*. Nagyvárad, 2002.

Kéki Béla: Szenei Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában. In: *Magyar Grafika*, 1973/3. sz.

Major Huba: *A Váradi Református Főiskola története*. Kézirat. Nagyvárad, 1977. (Lelőhelye a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában.)

Máté Imola: Komáromi Szvertán István prédikatori habitusa. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, LIII. évf. 1. sz. 2009, 17–35. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 25-én: <http://www.sztanyi.ro/download/nyirk09-1.pdf>

- Medgyesi Pál: *Egő szövetnek, avagy edgy nehéz, de igen szükséges és hasznos kérdésnek (mely a Sz(ent) Írásnak isteni méltósága felől vagy) világos és rövid meg-fejtése; minden hiveknek és kiváltképpen az catholicusoknak hasznokra M. P. által.* [Várad]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1645.
- Monok István: Szenczi Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802–2002.* Szerkesztette dr. Deé Nagy Anikó, Spielmann Mihály és Vakarcz Szilárd. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002.
- Monok István és Hapák József: *A bibliás Rákócziak.* Kossuth Kiadó, hely nélkül, 2006.
- Musnai László: *A Várad Biblia.* Nagyenyed, 1947.
- Musnai László: Háromszáz éves ismeretlen unitárius káté. In: *Magyar Könyvszemle*, 64 évf., 1940.
- Neubarth Christoph theolog. s astronomus Kalendariuma mellyet irt Christus urunk születése után 1655 esztendőre, es Magyar Orszagra, Erdélyre s azoknak szomszéd tartományaira alkalmaztatott, Varadon, Nyomtatattott Szenci Abraham által, [1654]. http://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/22022/1/BCUCLUJ_FCS_BMV2881.pdf Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 21-én.
- Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. In: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon.* Studia et acta I. Budapest, 1965.
- Naményi Lajos: Szenczi Kertész Ábrahám címeres nemeslevele. In: *Turul* 1904/3, 177–180. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közönye. Budapest. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 7-én: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1903-D7F2/1903-4-DDC1/vegyes-E038/szenczi-kertesz-abraham-czimeres-nemeslevele-E039/>
- Naményi Lajos: *A nagyvárad nyomdászata története.* Budapest, 1902. Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25-én: <http://mek.oszk.hu/10600/10646/10646.htm#2>
- Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlése Nagy Géza. Kritérium Könyvkiadó, Bukarest, 1977
- Pálfi József: Keresztesi József Protocolluma. In: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig.* (Szerk. Gáborjáni Szabó Botond) Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2016.
- Pálfi József: Kálvin-hatások keresése Szenczi Kertész Ábrahám várad nyomdászataiban. In: *Theologiai Szemle*, Budapest, 2012/3, 145–153.

- Pálfi József: A váradi nyomdászat káté-kiadványai. In: *Református Szemle*, 107. évfolyam, 2014. március-április, 2. sz.
- Petrőczy Éva: A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. In: *Egyháztörténet*, 3. évf. 2002/2. sz. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 19-én: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczy-varadi.htm>
- Pénzes Tibor Szabolcs: „Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...” Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején. Partium Kiadó, Nagyvárad, 2014
- P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*. Universitas Könyvkiadó. Budapest, 2006.
- P. Vásárhelyi Judit: Alte ungarische Übersetzungen in Holland und Ungarn bez. Siebenbürgen. In: *Peregrinus sum Studies in Honour of Ferenc Postma*. Budapest, 2016.
- Régi Magyar Könyvtár. I. kötet. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Írta Szabó Károly. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1879.
- Régi Magyar Könyvtár. II-dik kötet*. Írta Szabó Károly. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1885.
- Róth András Lajos: *Született nyelvünkön. A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században* (Szöveggyűjtemény) Mark House Kiadó, Gyergyószentmiklós, 2005.
- Szigeti Jenő: *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*. <http://radaygyujtemeny.hu/szigeti.htm>
- Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, 1968
- Szalárdi János: *Síralmas Magyar Krónika*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
- Tóth Ferenc: A Magyar, és Erdély Országi Protestáns Ekklesiák Historiája. Komárom, 1808, 344-345. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 10-én: https://books.google.nl/books?id=Hp4PAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22ferentz+t%C3%B3th%22&lr=&as_brr=3&ei=-cfcSq35N4KCzgSptbHNDg&redir_esc=y#v=onepage&q=344&f=false
- Tóth Ferenc: A' Helvétziai vallástételt követő Túl a' Tiszai Superintendenziaiban élt püspökök élete e jelen való időig lehozva. Győr, 1812, Utolsó megtekintés 2017. szeptember 3-án: https://books.google.nl/books?id=dkFtqMwj2wQC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22ferentz+t%C3%B3th%22&lr=&as_brr=3&ei=-cfcSq35N4KCzgSptbHNDg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Tolnai F. István: *Haza Békesége...* Szembenben nyomtatta Szenci Ábrahám. MDCLXIV. Utolsó megtekintés 2017. szeptember 20-án: http://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/47043/1/BCUCLUJ_FCS_BMV3624.pdf

- Varga Bernadett: „*En pedig mint a szív nélkül való tsak bolygok*” Keresztúri Bíró Pál és a mennyei társalkodás. Miskolc, 2013.
- Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. In: *Magyar Könyvszemle*, 118. évf. 2002/3.
- V. Ecsedy Judit: *A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993*. (szerk. Kovács Ilona) Budapest 1997
- V. Ecsedy Judit: Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. In: *Magyar Könyvszemle*, 105. évf., 1989/1.
- V. Ecsedy Judit: A váradi könyvnyomtatás virágkora. In: *Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története*. Szerkesztette Boka László és Emődi András. Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum Kiadó. Budapest, 2016.
- V. Ecsedy Judit: Ujabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 1991.
- Zoványi Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. (szerk. Ladányi Sándor). Budapest, 1977.